

Əlyazması hüququnda

ŞƏLALƏ RAFİK QIZI MƏMMƏDOVA

**AZƏRBAYCAN SSR-DƏ İNZİBATİ-AMİRLİK
SİSTEMİ**

(1920-1930-CU İLLƏR)

İxtisas: 5503.02-Vətən tarixi

**Tarix üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI-2014

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin "Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika" kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponentlər:

tarix üzrə elmlər doktoru

A.Ə.Paşayev

*tarix üzrə elmlər doktoru,
professor*

C.M.Cəfərov

*tarix üzrə elmlər doktoru,
professor*

X.M.Məmmədov

Aparıcı müəssisə:

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin "Azərbaycan
tarixi" kafedrası**

Müdafiə AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun nəzdində yaradılmış tarix üzrə tarix elmləri doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcələri almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D 01.161 Dissertasiya Şurasının 30/06 2014-cü il tarixli iclasında saat _____ keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1143, Azərbaycan Respublikası, Bakı ş., H.Cavid pr., 115

Dissertasiya ilə AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat " _____ " _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

C.Ə.Bəhramov

I. DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. 1987-ci ildən sonra Sovet İttifaqında başlanan islahatlar və “yenidənqurma” prosesi yaxın keçmişə yeni bir baxışın formalaşdırılması imkanını yaratdı. Lakin həm o dövrdə, həm də SSRİ –nin dağılmasından sonra aparılan elmi tədqiqat işlərində sovet siyasi sisteminin formalaşdığı 1920-30-cu illər dövrünün kompleks şəkildə təhlili əvəzinə ayrı-ayrı amillərin araşdırılması, konkret hadisələrin öyrənilməsi aktual olmuşdur. Müasir Azərbaycan Respublikası tarixşünaslığında 1920-1930-cu illər tarixinin tədqiqi ən çox kütləvi repressiyalar, milli məsələ, partiyadaxili münaqişələr, inzibati-ərazi bölgüsü və s. kimi məsələlər üzərində qurulmuş, dövrün siyasi rejiminin təhlili baxımından öyrənilməsi həyata keçirilməmişdir. Bu baxımdan 1920-30-cu illərdə Azərbaycan SSR-də mövcud olmuş siyasi rejimin bütöv bir sistem kimi, kompleks şəkildə təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Yaxın keçmişimizin öyrənilməsi, obyektiv və tarixi gerçəkliyə uyğun bərpası həm də müasir dövrümüzün inkişaf problemlərinin həlli üçün lazımdır. Müasir dövrdə yaşadığımız bir sıra problemlərin kökləri məhz əsrin əvvəllərinə, Sovet Rusiyası bolşevik siyasi sisteminin formalaşdığı dövrlərə gedir. O dövrün mövcud qaydalarını, siyasi baxışlarını, kütlələrin ictimai təfəkkürü və ictimai rəyinin, siyasi elita və partiya nomenklaturasının formalaşdırılması üsullarını araşdırmadan müasir problemlərimizi həll etmək bir o qədər asan olmayacaq.

Müasir Azərbaycan cəmiyyətinin demokratikləşməsi ictimai təfəkkürdə radikal dəyişikliklər tələb edir. Artıq iyirmi ildən çoxdur ki, sovet siyasi sistemi süquta uğrayıb, müasir Azərbaycan Respublikasında bu sistemi yaşamamış yeni nəsil yetişib. Lakin bununla belə razılaşmalıyıq ki, yeni, demokratik cəmiyyətin qurucuları əsasən məhz 1920-30-cu illərdə qoyulmuş sovet ideologiyasının təsiri altında böyümüş, sovet psixologiyasına malik nəsillərin nümayəndələridir. Bu nəsillərin yeni ictimai-siyasi şəraitə uyğunlaşması, onlarda yeni mentalitet və təfəkkürün formalaşdırılması onların yaşadığı və formalaşdığı dövrün və sistemin qanun və qaydalarının öyrənilməsi ilə mümkündür.

SSRİ-nin dağılması ciddi sosial-siyasi problemlərlə şərtlənsə də ona təkan verən millətlərarası münaqişələr və milli zəmində baş vermiş hərbi toqquşmalar oldu. 1980-ci illərin sonlarından başlayaraq, Azərbaycan xalqına zərbə vurmaq üçün yaradılan Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ müharibəsi, onun ardınca Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıqları separatçı çıxışlara sövq etmək cəhdləri, bu çıxışlardan

istifadə etməyə çalışan həm daxili, həm də xarici qüvvələrin dövlətçiliyimizə qarşı yönəlmiş düşmən mövqeyi dövlətçiliyimizin möhkəmlənməsi yolunda ciddi əngəllərin olduğunu bir daha xatırladı. Bu problemlərin demək olar ki, hamısının özülü əvvəl Rusiya imperiyasında, sonra isə məhz bolşevik rejiminin bərqərar olduğu 1920-30-cu illərdə qoyulmuşdur. Kommunist partiyasının milli sahədə yürütdüyü siyasətin ardıcıl izlənməsi, müxtəlif xalqların, etnik qrupların müqəddəratının həlli zamanı əsas götürülən meyarların müəyyənləşdirilməsi nəinki hazırda həlli tələb olunan məsələlərin müvəffəqiyyətlə aradan qaldırılmasında, eyni zamanda gələcəkdə yarana biləcək problemlərin qarşısının alınmasında böyük rol oynayır.

Dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasında siyasi sistemlə paralel olaraq mənəvi dəyərlərimizə, əxlaqi-etik normalarımıza da yeni baxış formalaşdırmalı olduq. Azərbaycan Respublikasında islam dininə, din xadimlərinə və dini institutlara münasibət kökündən dəyişildi. 70 ildən çox bir müddətdə antidini təbliğatın, ateizmin hökm sürdüyü bir cəmiyyətdə yaşamış xalq mənəvi dəyərlərinin dirçəldilməsinə, əsl vicdan azadlığının bərqərar olmasına nail oldu. Azərbaycan Respublikasında dinin dövlətdən ayrılması qanunu qüvvədə qalsa da dini institutların fəaliyyətinə, dini ayinlərin icrasına qoyulmuş qadağalar götürülmüş oldu. Etiraf etmək lazımdır ki, vicdan azadlığının uzun müddət qapalı, antidini ideologiya şəraitində yaşamış və formalaşmış bir cəmiyyətdə ifratçılığa varacağını əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq mümkün olmamışdır. Bu baxımdan 1920-30-cu illərdə dövlətin yeritdiyi dini siyasətin araşdırılması, onun məqsəd və nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəhayət, 1920-30-cu illər tarixinin öyrənilməsi beynəlxalq siyasət baxımından aktuallıq təşkil edir. SSRİ dağılıqdan sonra müstəqillik əldə etmiş respublikaların aqibəti heç də eyni olmamışdır. Uzun müddət eyni sistem və eyni siyasi atmosferdə yaşamış respublikaların bir qismi totalitar sistemdən demokratiyaya daha tez adaptasiya olunduğu halda (məs., Baltıqyanı respublikalar, Gürcüstan), digərlərində avtoritarizmə olan meyillər (Mərkəzi Asiya respublikaları, Belarus) müşahidə olunur. Azərbaycan Respublikasının ən yaxın şimal qonşusu Rusiya Federasiyasında tez-tez keçmişlə bağlı nostalji hisslərin baş qaldırması, totalitar rejimin bəzi əlamətlərinin möhkəmləndirilməsi cəhdləri (kommunist partiyası misalında hakimiyyət partiyasının yaradılması, kütləvi informasiya vasitələri üzərində gizli nəzarət və s.) tədqiqat obyektinə çevrilmiş sistemin müasir dövrümüzdə də aktual bir problem

olmasını söyləməyə əsas verir. Qərb və Amerika siyasi dairələrində, akademik sferada keçmiş SSPI respublikalarında baş verən köklü dəyişikliklərin birmənalı qarşılınmaması, bu ərazilərin “post sovet məkanı”, “keçmiş sosialist düşərgəsi” və s. kimi qeyri-müərrəd terminlərlə adlandırılması, yeni sistemə keçid mərhələsində yaranan problemlərə sərt təpki, millətçilik ideyalarının, millətlərarası münasibətlərdə mövcud olan münaqişəli məsələlərin qabardılması və s. məsələlərin səbəbləri 1920-30-cu illər siyasi sisteminin obyektiv elmi tədqiqi çərçivəsində daha dolğun əhatə oluna bilər.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Dissertasiya işi XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan SSRİ-də baş vermiş siyasi prosesləri əhatə edir.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Problemin öyrənilmə səviyyəsi müəyyən edilərkən, iki problem-totalitarizmin bir siyasi rejim kimi tədqiqi və 1920-30-cu illər Azərbaycan reallığında bu rejimin praktik tətbiqinin tədqiqi ilə bağlı aparılmış elmi araşdırmalar diqqət mərkəzində olacaq. Lakin bu iki problemin vətən, sovet və xarici (bu bölməyə müasir Rusiya tarixşünaslığının nümunələri də daxil edilmişdir) tarixşünaslıqda öyrənilmə səviyyəsi və istiqamətləri köklü şəkildə fərqlənir. Vətən tarixşünaslığında totalitarizmin nəzəri problemlərinin təhlili ilə əlaqədar bir boşluğun olmasını iddia etmək olar. 1920-30-cu illərin praktik tarixinə gəlcə isə bu sahədə tarixçilər, xüsusilə də sovet dövrü tarixçiləri, olduqca yüksək məhsuldarlıq göstərmişlər. Tədqiqat işində 1920-30-cu illər Azərbaycan SSR siyasi sistemində totalitar rejimin qurulması cəhdləri olduğu iddia edildiyindən «totalitarizm» termininə aydınlıq gətirilməsi və bu terminlə bağlı yaranmış konsepsiyaların təhlili zənnimizcə daha məqsədəuyğundur.

Uzun müddət SSRİ-də mövcud olan siyasi sistem totalitar və avtoritar rejimlərin, siyasi sistemlərin elmi araşdırılması məsələsini qeyri-mümkün etmiş, bu sahədə aparılan tədqiqatlar kommunist partiyasının ciddi seçimi və təsiri altında həyata keçiriləndən müəyyən çərçivədən kənara çıxmaq qeyri-mümkün olmuşdur. Təəssüf ki, bu tendensiya Sovet İttifaqı dağılıdıqdan və kommunist partiyasının cəmiyyətdə hökmran mövqeyinə son qoyulduğundan sonra da davam etmişdir. İndiyə qədər 1920-30-cu illər SSRİ siyasi həyatında baş vermiş dəyişiklikləri araşdıran alimlər elmi problemlərdən çox praktik məsələlər, yəni rejimin formalaşması və funksiyası məsələsinə diqqət yetirmişlər. Totalitarizmin nəzəri problemlərinin araşdırılmasında isə əsas nailiyyətlər qərb və Amerika elmi məktəblərinə məxsusdur.

Totalitarizm siyasi sistemin bir tipi, forması və modeli kimi alimlərin diqqətini keçən əsrin əvvəllərindən cəlb etməyə başlamışdır. Bu

problemə olan marağın artması isə əsasən İtaliyada faşist diktaturası, Almaniya da isə nasist partiyasının güclənməsi ilə bağlı olmuşdur. Sovet İttifaqında mövcud olan siyasi rejimin bu struktura daxil edilməsinə isə alimlər 1940-cı illərdən başlamışlar.

Qərb və Amerika tarixşünaslığı totalitarizmin nəzəri məsələləri ilə bağlı olduqca maraqlı və hərtərəfli informasiyaya malikdir. Bu problemə həsr olunmuş və zəngin faktiki materiala söykənən elmi əsərlərin öyrənilməsi bu sahədə iki istiqamətin mövcudluğunu söyləməyə imkan verir. Birinci qrupa totalitarizmin sırf nəzəri problemlərinə həsr edilmiş əsərləri daxil etmək olar. İkinci qrupa daxil olan əsərlərdə isə keçən əsrin əvvəllərində İtaliya, Almaniya və Sovet İttifaqında yaranmış siyasi rejimlərin təmsalında totalitar rejimin təhlilinə cəhdlər göstərilmişdir.

İlk dəfə olaraq, XX əsrin fenomeni sayılan totalitarizm probleminə müraciət edən yəhudi mənşəli alman alimi Hanna Arent olmuşdur. Almaniya da nasist diktaturası qurulması ərafında yaranmış siyasi durumla yaxından tanış olmuş H.Arent belə bir rejimin yaranmasını mümkün edən səbəblərin, amillərin üzərində düşünməyə başlayır. Elmi araşdırmalar H.Arentə totalitar rejimin ideoloji bazasının XX əsrdən çox-çox əvvəl yaranması fikrini söyləməyə əsas verir. Alimin fikrincə məhz XIX əsrdə gələcək Avropanın siyasi həyatını idarə edəcək bir qüvvə, K.Marksın lümpen-proletariat adlandırdığı bir qüvvə meydana gəlmişdir ki, bu qüvvə də totalitar rejimin yaranmasında həlledici rol oynamışdır. Tədqiqatçı sübut etməyə çalışır ki, lümpen-proletariat adlandırılan bu kütlənin fəaliyyəti nəticəsində milli dövlətlər, sinfi cəmiyyətlər və siyasi partiyalar dağıdılmış, və beləliklə, totalitarizmin ilk əlamətləri meydana gəlmişdir. H.Arentin fikrincə bu kütlə heç bir kökə və mənşəyə malik deyildi və yalnız kriminal fəaliyyətlə məşğul ola bilərdi. Cəmiyyətin digər təbəqələri ilə heç bir ümumi marağa malik olmayan bu kütlə tarixdə zorakılıq və qanunsuzluğun inkişafı üçün zəmin yaratmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, H.Arentin cəmiyyəti bu şəkildə iki hissəyə bölməsi digər alimlərin kəskin etirazına və tənqidinə səbəb olmuşdur. H.Arent təsdiq edirdi ki, ideoloji cəhətdən totalitarizm panavropa köklərinə malikdir. Keçən əsrin əvvəllərində Sovet İttifaqında yaranmış sistemə gəlinə isə alim bunun səbəbini marksizmdə görürdü. K.Marksı açıq-açıqına «totalitarizm»in səbəbində günahlandırmasa da tədqiqatçı onun nəzəriyyəsinə totalitarizmin yaranmasına şərait yaradan elementlərin olduğunu danmırdı. O, K.Marksı insan fərdiliyi və azadlığının boğulmasında günahlandırır. Onun fikrincə K.Marksın əsas günahı məqsədə çatmaq üçün istənilən metodlardan istifadə etməyin mümkünlüyü

fikrini təsdiqləməsində idi. H.Arent K.Makrsı qanun və dövlətin məhvində, yaratdığı konseptual sistemin determinizmində günahlandırır. Bu sistem sübut etmək istəyirdi ki, bəşəriyyət fərdi fəaliyyət üçün kifayət qədər gücə malik deyil, və ona görə də kollektiv psixologiya və yaşayış tərzinə arxalanmalıdır. Alimim fikrincə totalitar elita insan təbiətinin dəyişdirilməsini zəruri sayır, qeyri-total reallığın hər hansı təzahürünə qarşı mübarizə aparır və "azadlığın və fərdiliyin inkar olunduğu bir dünya yaratmağa can atır".¹ H.Arentin əsərləri qərb elmi dairələrində birmənalı qarşılanmadı. Bu əsərlərin nəşrindən sonra bir-birinin ardınca onların tənqid və təhlilinə həsr olunmuş bir neçə elmi əsər işıq üzü gördü. Bu əsərlərdə totalitarizmin ideoloji əsasları, totalitar cəmiyyətin kriteriyaları, Almaniya və Sovet İttifaqında yaranmış totalitar rejimlərin tarixi aspektləri və s. üzrə yaradılmış konsepsiyalar ciddi tənqiddə məruz qaldı.

H.Arentdən fərqli olaraq, Y.Talmon totalitarizmin köklərini XIX deyil, XVIII əsrdə axtarırdı. Onun fikrincə sovet totalitarizminin ideoloji köklərini Avropa maarifçilik dövründə axtarmaq lazımdır. Y.Talmon eyni zamanda sovet siyasi sistemi ilə yakobin diktaturasını müqayisə etməyə cəhd göstərmiş ilk alim olmuşdur. 1930-cu illərin kütləvi repressiyalarını və 1938-ci il siyasi kətlərlərini araşdıran alim belə hesab edirdi ki, bu iki diktatura arasında yaxın cəhətlər çoxdur. Fransız alimi A.Tokvilin ideyalarının dərin bilicisi olan Y.Talmon totalitar və avtoritar rejimlərin formalaşması mümkünlüyünü demokratiyanın deformasiyasında və despotizmin güclənməsində axtarır. Bununla əlaqədar o, totalitarizmi sağ və sol olmaqla iki hissəyə bölürdü. Y.Talmonun fikrincə sağ totalitarizmə «fərdiliyin əksi olan kollektiv varlıq, dövlət, millət və ya irs kimi» baxılmalıdır. Sol totalitarizm isə insan təbiətinin kamilliyi və xeyirxahlığı üzərində qurulmuşdur. Məhz bu baxımdan alimin fikrincə «demokratiya» termini sağ deyil, sol totalitarizmə daha yaxındır.² Qərb və Amerika tarixşünaslığında Sovet İttifaqında 1920-30-cu illərdə yaranmış siyasi rejimin tədqiqinə başlanması ikinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrə təsadüf edir. Təbii ki, Sovet İttifaqında mövcud olan siyasi rejimə marağın belə yüksək olması «soyuq müharibə»nin başlanması ilə bağlı idi. Bu müharibə elan edildikdən sonra SSRİ-də mövcud olan siyasi sistemin öyrənilməsi və tənqidi ABŞ və qabaqcıl Avropa ölkələrinin dövlət

¹ Arendt H. The Origins of Totalitarianism. New-York: Schocken books, 1951, 509 p., 392, 458-459

² Talmon J. L. Political Messianism: The romantic Phase. London 1960, p.32

siyasətinin əsasını təşkil etməyə başladı. Bu dövrdə yaradılmış tarixi və siyasi əsərlərin əsas məqsədi sovet siyasi sisteminin totalitar xarakterinin ifşası idi. Sovet dövləti şəxsiyyət və fərdi azadlığı, siyasi plyuralizm və demokratiyanı boğmaqda təqsirləndirilirdi.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, qərb tarixşünaslığı sovet siyasi sisteminin öyrənilməsində böyük müvəffəqiyyətlər əldə etmiş və kifayət qədər maraqlı əsərlər yaratmışdır. Lakin bu tədqiqatlarda Sovet İttifaqı vahid siyasi sistem kimi təqdim edilir, onun təşkil olunduğu milli ərazilər isə bu sistemin fonunda xatırlanırdı. Sovet İttifaqına həsr olunmuş demək olar ki, bütün tədqiqat işlərində Cənubi Qafqazın 1920-30-cu illərdə durumu ümumi şəkildə təhlil edilir. Milli xüsusiyyətlərə gəldikdə isə alimlər tədqiqatlarını sovet siyasi sisteminin milli məsələ və ideoloji sahədə fəaliyyətinin araşdırılması ilə məhdudlaşdırırlar. Bu baxımdan qərb tarixşünaslığında qabardılan əsas problemlər Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması ərəfəsində mövcud olmuş siyasi durum, siyasi qüvvələr nisbəti, sovet Rusiyasının respublikaya ekspansiyası, sərhədlər və dövlət müstəqilliyi və s. olmuşdur.³

1980-ci illərin ikinci yarısında Sovet İttifaqında başlanan siyasi liberallaşma ictimai elmlərdə tarixi həqiqətləri əks etdirən tədqiqatların aparılmasına təkan verdi. Bu dövrdə yaradılmış elmi araşdırmalarda alimlər ilk növbədə stalinizm və sovet totalitarizminə alternativlər axtarmaq və stalinizmi leninizmə və 1920-ci illər partiya daxili siyasi mübarizəyə qarşı qoymağa başlayırlar. Müasir Rusiya tarixşünaslığında həmin problemlərə həsr olunmuş silsilə əsərlər yaradılır. Bu əsərlərdə əsas diqqət Stalin repressiyalarının qurbanı olmuş partiya liderlərinin siyasi fəaliyyətinin tədqiqinə yönəldilmişdir.

1990-cı illərdə baş vermiş hadisələr - Sovet cəmiyyətində kommunist partiyasının rəhbər mövqeyinə son qoyulması, SSRİ-nin dağılması və keçmiş sovet respublikalarının müstəqillik əldə etməsi ilə ictimai elmlərdə yeni bir istiqamət yarandı. Məhz bu dövrdə Rusiya

³ Kazem-zadeh F. The Struggle for Transcaucasia, 1917-1921, New-York: Philosophical Library, 1951, 224 p; Robert Kaiser. The geography of Nationalism in Russia and the USSR. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994, 471p; Ronald Grigor Suny. The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution and the Collapse of the Soviet Union, Stanford, CA: Stanford University Press, 1993; Ronald Grigor Suny. Transcaucasia, Nationalism and Social Change: Essay in the History of Armenia, Azerbaijan and Georgia, University of Michigan Press, 1996

tarixşünaslığında sovet cəmiyyətinin 1920-30-cu illər tarixinin obyektiv elmi araşdırılmasının təməli qoyuldu. Artıq bu dövrdə əsas diqqət məhz 1920-30-cu illər siyasi, sosial tarixinin öyrənilməsinə yönəldilir.

Müasir Rusiya tarixşünaslığında 1920-30-cu illər siyasi zorakılığın mövcudluğu ilk növbədə iqtisadi fərsajın labüdlüyü ilə izah olunur. Bu konsepsiyaya görə Stalin «hərbi təhlükə», «xarici təhlükə» mifini şişirdərək, iqtisadi proqramları həyata keçirmək naminə sovet xalqının daha intizamlı olmasına və bir ideologiya altında birləşdirilməsinə müyəssər olmuşdur. ⁴ Bu konsepsiyamı qəbul etməyən alimlər 1920-ci illərdə Sovet İttifaqı üçün müharibə və xarici təhlükənin qeyri-real olduğunu iddia edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1920-30-cu illərdə Sovet İttifaqında formalaşmağa başlamış siyasi sistemin daxili problemlərinin təhlili və tədqiqi əsasən üç istiqamətdə aparılırdı. Birinci istiqaməti təmsil edən müəlliflər 1920-ci illərlə 1930-cu illərin siyasi prosesləri arasında prinsiplial fərqi mövcud olmadığını sübut etməyə çalışırlar. Məsələn, N.S.Simonovun tədqiqatlarında uzun müddət tarixi ədəbiyyatda demokratiyanın əlaməti, sosialist sistemindən uzaqlaşma kimi qiymətləndirilən yeni iqtisadi siyasət ölkə iqtisadiyyatının partiyasının siyasi məqsədlərinə tabe etmək cəhdi hesab edilir.⁵ Digər istiqaməti təmsil edən tədqiqatçılar isə əksinə 1920-1930-cu illərin siyasi mexanizmləri arasında dərin fərqlərin olduğunu təsdiqləyirlər. Y.İ.İqritskinin fikrincə yeni iqtisadi siyasət dövründə sovet Rusiyası insanların və ictimai təşkilatların hüquq və azadlığı həcminə görə Şərqi Avropa, Mərkəzi və Cənubi Amerika dövlətləri, Çin və Yaponiyadan demək olar ki, fərqlənmirdi, lakin heç kəs həmin dövlətlərdə mövcud olmuş rejimi totalitar rejim kimi xarakterizə etmir. Alimin fikrincə bu baxımdan 1920-30-cu illərdə SSRİ-də mövcud olmuş siyasi sistem də totalitarizmdən uzaq olmuşdur.⁶

Nəhayət, 1920-30-cu illərin ölkə daxili siyasi proseslərinin təhlilində formalaşmış üçüncü istiqamətə görə 1930-cu illərdə siyasi rejimin 1920-ci illərə nisbətən sərtləşməsi müşahidə olunsada, bu fakt sistemin totalitar, avtoritar rejim kimi xarakterizə olunmasına əsas vermir.

⁴ Лельчук В.С. Политика «большого скачка» (1928-1941)/ Наше отечество (Опыт политической истории) т.2, М.:Терра, 1991, 244 с. 110, 17

⁵ Симонов Н.С. Демократическая альтернатива тоталитарному нэпу. //Отечественная история, 1992, №1, с.55

⁶ Игрицкий Ю.И. Снова о тоталитаризме. //Отечественная история, 1993, №1, с.13

Üçüncü istiqamətin tərəfdarları əslində terminoloji diskussiyalardan uzaqlaşaraq, tədqiq olunan dövrdə mövcud olmuş siyasi proseslərin axarını, mənə və mahiyyətini anlamağa çalışırdılar. Onların fikrincə rejimin sərtləşməsinə göstərən hər hansı addımlar və mexanizmlər Sovet İttifaqında totalitarizmin mövcud olduğunu sübut etməyə əsas vermir. Belə ki, Rusiya alimləri Stalin siyasi rejiminin «totalitar monolit» sistem kimi qiymətləndirilməsinin siyasi abstraksiyadan başqa bir şey olmadığı fikrindədirlər.

1920-30-cu illər Azərbaycan tarixinin ən ziddiyyətli təqdimatı sovet tarixi məktəbinə məxsusdur. Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra həm ictimaiyyət, həm də elmi dairələrdə sovet tarixşünaslığına qarşı sərt mənfi münasibətin formalaşması, tarixşünaslığın tarixi gerçəkliyə biganə olması və bu tarixin tam saxta olması fikrinin möhkəmlənməsi müşahidə olunur. Bolşevizmə, sovet totalitarizminə, kommunist partiyası diktaturasına olan nifrət eyni zamanda sovet siyasi və sosial elm yaradıcılarına qarşı yönəlir. Tarixçi alimlər, sosioloqlar partiya sifarişini yerinə yetirməkdə, saxta tarix yazmaqda, və hətta ictimai rəyin manipulyasiyası hesabına həyata keçirilən cinayətlərdə partiyaya yardımçı olmaqda günahlandırılırlar. Bu isə ötən əsrin tarixi proseslərinə həsr edilmiş əsərlərin elmi dövriyyədən çıxarılması, onlara istinadların qeyri-elmi olması, və onların obyektiv deyil, yalan tarixi əks etdirdiyi üçün tam yararsız olması fikrinin səslənməsinə gətirib çıxardı. Zənnimizcə hər bir tarixşünaslığın təhlili və tənqidi ilk növbədə onun yarandığı dövrün, tarixi şəraitin araşdırılması və təhlilindən başlamalıdır. Bu cəhətdən etiraf etməliyik ki, 1920-30-cu illərin sovet tədqiqatçıları obyektiv elmi tədqiqat üçün əlverişli şəraitə malik deyildilər. Dövlətin ideoloji vasitə kimi istifadə etdiyi tarix elminin bütövlükdə kommunist partiyasının nüfuz dairəsinə düşdüyü və bilavasitə ondan asılı olduğu və onun sifarişlərini yerinə yetirdiyi bir dövrdə yaradılan əsərlərdən obyektivlik və elmilik tələb etmək ən azı diletantlıq olardı. Belə bir tarixi yaratmağa cəhd göstərilşəydi belə, sərt sovet senzurasının mövcud olduğu bir şəraitdə onun işıq üzü görməsi qeyri-mümkün idi. İkincisi, istənilən tarixşünaslığın təhlili eyni zamanda bu tarixşünaslığı yarananların ictimai-siyasi görüşləri, sosial mənsubiyyəti və təfəkkürü, baxışlarının müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Bu baxımdan 1920-30-cu illərin siyasi proseslərini tədqiq edən sovet alimlərinin demək olar ki, hamısı sovet cəmiyyətinin bir hissəsi olaraq, sovet təhsili və tərbiyəsi görmüş, sovet ideologiyasının təsiri altında formalaşmış, kommunist dünyagörüşünə malik kommunistlərdən ibarət idi. Onların böyük əksəriyyəti sovet dövlətinin tam qətiyyətlə müqavimət göstərdiyi və qarşısını aldığı tənqidi

təfəkkürdən uzaq olan, yalnız partiya sifarişlərinin yerinə yetirilməsinə qadir elmi kadrlar idi. Onların bir qismi isə Şimali Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması uğrunda mübarizə aparmış siyasi xadimlərin yaxınları, qohumları (məsələn, akademik P.Əzizbəyova) idi. Lakin bu, sovet dövrü tədqiqatçıları içərisində tənqidi təhlili, orijinal tədqiqat metodu, faktiki materialları özünəməxsus formada təqdim etməyə qadir alimlərin olması fikrini heç də inkar etmir.

1920-30-cu illərin ictimai-siyasi proseslərinin sovet tarixşünaslığında təqdimi bir neçə istiqamətlərdə aparılmışdır. Onların içərisində ən aktual problem kimi Şimali Azərbaycanda sosialist inqilabı və partiya quruculuğu, sovet dövlət quruculuğu və sovetlərin təşkili, fəhlə-kəndli ittifaqının yaranması və s. göstərmək olar. Milli məsələ və mədəni-maarif sahəsinin inkişafı, kommunist partiyasının iqtisadi, sosial, dini siyasəti isə digər qrup vacib məsələləri əhatə edirdi. Qeyd olunan birinci problem sovet tarixşünaslığı üçün prinsipial əhəmiyyət kəsb edirdi. İnqilabi şəraitin, sosialist inqilabını həyata keçirə biləcək milli proletariatin, bolşevik siyasi partiyası və bolşevik siyasi liderinin olmadığı Azərbaycanda «sosialist inqilabının baş verməsini» əsaslandırmaq, ilk növbədə aprel çevrilişinin Sovet Rusiyasının silahlı qüvvələrinin işğalı nəticəsi deyil, məhz «inqilab» olduğunu göstərmək və bununla da sovet hakimiyyətinin legitimliyini sübuta yetirmək üçün lazım idi. İ.A.Hüseynov, Ə.N.Quliyev, Z.İ.İbrahimov, P.A.Əzizbəyova, M.S.İsgəndərov, X.A.Əliyev, X.O.Əlimirzəyev, H.A.Dadaşov, M.A.Qaziyev, T.A.Köçərli, Q.Ə.Mədətov, M. M.Mirhadiyev və s.⁷ tədqiqat işləri məhz bu problemlərə həsr olunmuşdur. Bu əsərlərin kommunist partiyası ideologiyasının təsiri altında yazılması nəzərə alınmazsa, onlarda olan faktiki materiallar və tarixi hadisələrin şərhini sovet tarixşünaslığının tədqiqat istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır.

⁷ İbrahimov Z. V.İ.Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi. Bakı: Azərneşr, 1970, 527 s.; Əlimirzəyev X.Ə. Azərbaycan kəndi sovet hakimiyyəti illərində. Bakı: Azərneşr, 1963, 208 s.; Quliyev C. B. V.İ.Lenin və Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə. Bakı: Azərneşr, 1957, 74 s.; Азизбекова П. И. Ленин и социалистические преобразования в Азербайджане (1920-1941 гг.) М.: Издательство Академии Наук СССР, 1962, 366 с.; Гулиев Дж. Б. Борьба коммунистической партии за осуществления ленинской национальной политики в Азербайджане. Баку: Азербайджанское государственное издание, 1970, 705 с.; Mirhadiyev M. Leninin sosializm qurmaq planının Azərbaycanda qələbəsi. Bakı: Azərneşr, 1956, 135 s.; Qəndilov S. Azərbaycanda partiya quruculuğu məsələləri. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1971, 292 s.

Qeyd edilməlidir ki, bu əsərlərdə bilavasitə sovet siyasi sisteminin təhlili həyata keçirilməyib, lakin bütün diqqət partiyanın müxtəlif dövlət strukturlarında və cəmiyyətin bütün sosial qrup və təbəqələrində təmsil olunmasının açıqlanmasına yönəldilmişdir. Bu əsərlərdə ilk növbədə Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin qədimləşdirilməsinə cəhdlər göstərilir, hələ «sosialist inqilabından əvvəl» Azərbaycanda geniş inqilabi fəhlə və kəndli hərəkatının olması fikri əsaslandırılır və fəhlə-kəndli ittifaqının möhkəmliyindən danışılırdı. İ.Hüseynovun «Böşeviklər Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qələbəsinin təşkilatçılarıdır» adlı doktorluq dissertasiyasında məhz bu istiqamət inkişaf etdirilir. Tədqiqatçı zəngin faktiki materiallar əsasında böşeviklərin Şimali Azərbaycanda sosialist inqilabını «hazırlaması və həyata keçirməsi»ni təsvir edir. Dissertasiyada diqqəti çəkən əsas cəhət verilən faktiki materiallarla alimin şərhləri arasında yaranan uyğunsuzluqlardır. Bu uyğunsuzluqlar oxucuda əslində hadisələrin heç də şərh olunduğu kimi deyil, tam əksinə baş verdiyi təəssüratını doğurur. Eyni tendensiyaya Z.İbrahimovun «Azərbaycan zəhmətkeşlərinin sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda mübarizəsi (1917-1918)» və Y.A.Tokarjevskinin «Sovet Azərbaycanının oçerkləri(1921-1925)» adlı əsərlərində də rast gəlinir.

Maraqlıdır ki, adları çəkilən əsərlərdə Müsavat partiyasının siyasi fəaliyyəti, sovet hakimiyyətinə qarşı təşkil olunmuş qiyamlar, siyasi müxalifətin tərkibi və fəaliyyəti haqqında geniş faktiki materiallar toplanmışdır. Bir tərəfdən sosialist inqilabı və sosialist dəyişikliklərindən, Azərbaycan xalqının yekdilliyi və inqilabı dəstəkləməsindən, böşevik yönümlü mövqeyindən danışan tədqiqatçılar o biri tərəfdən sovet hakimiyyətinə qarşı təşkil olunmuş güclü siyasi və silahlı çıxışlar haqqında yazırlar. Bu müqavimət hərəkatının təşkilatçıları və iştirakçıları «Azərbaycan xalqının düşməni», «sosializmin qatı əleyhdarları», «bəy-xan-mülkədar-kapitalist ünsürləri» kimi xarakterizə olunur. Onların sovet tarixşünaslığında xatırlanması sözsüz ki, sosialist inqilabının hansı qurbanlar və fədakarlıqlar hesabına əldə edildiyini, Azərbaycanda əsl siyasi mübarizə və inqilabın baş verdiyini göstərmək üçün idi. Lakin nə məqsədlə olursa olsun bu hərəkatlar haqqında məlumatların verilməsi əslində aprel çevrilişindən sonra Azərbaycanda yaranmış real sosial-siyasi durumun müəyyənləşdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Faktiki materiallarla tədqiqatçı şərh arasında yaranan bu uyğunsuzluqlar oxucuya dövrün hərtərəfli mənzərəsini bərpa etmək, informasiyanı tənqidi təhlil etmək və tam fərqli nəticələr çıxarmaq imkanı yaradır. Məsələn, Z.İbrahimovun qeyd olunan əsərində bir tərəfdən aprel çevrilişi ərəfəsində

Azərbaycanda yaranmış inqilabi şərait, xalq arasında mövcud olan inqilabi əhval ruhiyyədən danışıılır, digər tərəfdən isə bölgələrdə (Gəncə, Qarabağ, Zaqatala və s.) baş verən antisovet qiyamları haqqında geniş və hərtərəfli məlumat verilir.⁸

1920-30-cu illərin siyasi tarixinin sovet tarixşünaslığı üçün aktual olan məsələlərindən biri də partiya quruculuğu və partiyadaxili münasibətlərin təhlili olmuşdur. Bu problemə həsr edilmiş əsərlərdə partiyadaxili demokratiya və ixtilafı xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məs., S.Qəndilovun “Azərbaycanda partiya quruculuğu məsələləri”⁹ adlı əsərində partiya daxili ixtilaf və müxalifətin formalaşması, siyasi liderlər arasında yaranmış qeyri-səmimi münasibətlər şərh edilir. Əslində bu faktlar yekdil partiya, demokratik partiya haqqında formalaşmış olan fikirləri alt-üst edir, partiyadaxili demokratiyanın çərçivəsini müəyyənləşdirmək imkanı yaradır. 1920-30-cu illərdə respublikada yaranmış sosial-iqtisadi və siyasi şəraiti şərh edən alim rus şovinizminin yerlərdə yaratdığı ciddi problemlərdən də yan keçmir: “Azərbaycan şəraitində hakim millətçilik şovinizmi kənddə sosializm quruculuğu, milli proletar kadrlar hazırlamaq işinə laqeyd münasibətdə özünü daha çox büruzə verirdi. Gəncə stansiyasında fəhlələrin 70 % azərbaycanlı olduğu halda bütün idarə işləri rus dilində aparılırdı”¹⁰

1920-30-cu illərin siyasi tarixinə həsr edilmiş tədqiqatlar içərisində sovet dövlət quruculuğu və sovet dövlətinin hüquqi əsaslarının formalaşması məsələsi xüsusi maraq doğurur. Bu baxımdan diqqətə çarpacaq tədqiqatlardan biri F.Şabanovun “Sovet dövlətçiliyinin inkişafı” adlı əsəridir.¹¹ Həmcə çox da böyük olmayan bu tədqiqat işində alim olduqca maraqlı məsələlərə toxunur. Əvvəla, müəllif inzibati-amirlik sisteminin formalaşmağa başladığı bir dövrdə dövlət idarə aparatı və orqanlarının mərkəzləşdirilməsi cəhdlərindən söz açır və sovet praktikasının bu sahədə addımlarını şərh etməklə əslində sovet sisteminin mənfi, çatışmayan cəhətlərini açıqlamış olur. Tədqiqat işində yerli idarə orqanları üzərində mövcud olan mərkəzləşmiş inzibati nəzarətdən və güc

⁸ İbrahimov Z. V.İ.Lenin və Azərbaycanı sosialist inqilabının qələbəsi. Bakı: Azərnaşr, 1970, 527 s.

⁹ Qəndilov S. Azərbaycanı partiya quruculuğu məsələləri. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1971, 292 s.

¹⁰ Qəndilov S. Azərbaycanı partiya quruculuğu məsələləri. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1971, 292 s, s.45

¹¹ Шабанов Ф. Развитие советской государственности в Азербайджане. М.: Государственное издательство юридической литературы. 1959, 173 с.

strukturlarının geniş səlahiyyətlərindən danışılır və bununla da yerli dövlət orqanlarının müstəqilliyi haqqında yaradılmış mif alt-üst edilir.

Azərbaycan SSR-də sovet dövlət quruculuğuna həsr olunmuş əsərlərin birincisi və demək olar ki, ən maraqlısı X. Əhmədovun «Azərbaycanda Sovetlərin yaradılması və möhkəmləndirilməsi» əsəridir¹². Ziddiyyətlərlə dolu olan bu tədqiqat işində müəllif Sovetlərin partiya tərəfindən deyil, xalq tərəfindən yaradıldığını sübut etməyə çalışır və eyni zamanda partiyanın bu prosesi ciddi nəzarət altında saxladığını da vurğulamaqdan çəkinmir. Tədqiqat işində toplanmış faktiki materiallar və onların sovet ideologiyası prinsipləri kontekstində şərh əsərin praktik əhəmiyyətini olduqca artırır. Belə ki, 1920-ci illərdə Rusiya Federasiyası və Azərbaycan SSR-də yaranmış siyasi şəraiti müqayisə edən müəllif birincidən fərqli olaraq, respublikamızda qeyd olunan dövrdə sovetlərin yaradılması üçün heç bir şəraitin olmadığını göstərir. Müəllif qeyd edir ki, yerlərdə sovet hakimiyyətinin ilkin orqanları olan yoxsul komitələri heç də demokratik qurum olmamış və daha çox güc strukturunu xatırlatmışdı. 1920-ci illərdə Azərbaycan SSR-də yaranmış şəraiti şərh edərkən, alim qəzalarda siyasi durumun qeyri-sabit və qeyri-stabil olmasını vurğulayır. Əsərdə sovet hakimiyyətinə qarşı bir sıra ərazilərdə ciddi müqavimətin olması fikri təsdiqlənir.

1920-30-cu illərin siyasi proseslərinin müasir Azərbaycan tarixşünaslığında təhlili iki mərhələni əhatə edir. Birinci mərhələ hələ Sovet İttifaqının mövcud olduğu, lakin artıq yenidənqurmanın başladığı və milli-azadlıq hərəkatının yüksəlməyə başladığı dövrə təsadüf edir. Bu dövrdə yaradılmış əsərlərdə əsas diqqət siyasi və kütləvi repressiyalara, məşhur sovet partiya və dövlət xadimlərinin taleyinə yönəldilmişdir. Digər aktual problem isə partiyadaxili vəziyyət və münaqişələr olmuşdur. Bu dövr Azərbaycan tarixşünaslığının çatışmayan cəhətləri sırasında onun sovet tarixi məktəbi nümunələrini rədd etməsi, populizmə meyillilik və publisist xarakter daşmasıdır. Bu əsərlər 1920-30-cu illərin bütöv siyasi sistem, rejim kimi tədqiqindən uzaqdır. Bu dövrdə yaradılan tədqiqat işlərində əsas diqqət M.C.Bağirovun şəxsiyyəti və onun həyata keçirdiyi kütləvi repressiyalar, siyasi elita və onun taleyinə yönəldilmişdi. Bu tədqiqat işlərində dərin elmi təhlilə rast gəlinmir, elmi interpretasiya isə yeni açılmış məxfi arxiv sənədlərinin xronoloji təsviri ilə məhdudlaşır.

¹² Əhmədov X. Azərbaycanca Sovetlərin yaradılması və möhkəmləndirilməsi. Bakı: AzSSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1966, 185 s.

Müasir Azərbaycan tarixşünaslığının qeyd olunan problemlə əlaqədar ikinci mərhələsi müstəqillik dövrünə təsadüf edir. Məhz bu dövrdən başlayaraq, stalinizmin sosial model kimi tədqiqinə ilk cəhdlər edilir, sovet siyasi sisteminin öyrənilməsinə konseptual yanaşma müşahidə olunur. İlk növbədə mərhum akademik Z.Bünyadovun “Qırmızı terror” əsəri qeyd olunmalıdır. Əsərdə dövrün dərin və hərtərəfli təhlili verilməsə də, faktiki materiallar əsasında 1920-30-cu illərin ictimai-siyasi ab-havasının, xalqın psixoloji durumunun açıqlanmasına nail olunmuşdur. Akademik respublikanın Stalin terrorundan əziyyət çəkmiş ayrı-ayrı görkəmli xadimlərinin taleyinin təhlili fonunda sadə kütlələrin, dövrün adi insanların psixoloji durumunu, gündəlik həyatını, acınacaqlı və məhkum vəziyyətini təsvir etməyə nail olmuşdur.¹³ Bu dövrdə yaradılmış əsərlər içərisində F.İbişovun və C.M.Cəfərovun 1920-30-cu illər sovet dövlətinin Azərbaycan kəndində iqtisadi fəaliyyət mexanizmlərinin təhlilinə həsr olunmuş tədqiqatları diqqəti cəlb edir.¹⁴ Hər iki əsərdə Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq, zəngin faktik materiallar əsasında qeyd olunan dövrün ictimai-iqtisadi problemlərinin hərtərəfli elmi təhlili öz əksini tapmışdır.

Müasir Azərbaycan tarixşünaslığının nailiyyətləri içərisində C.Quliyevin “İkinci respublika” və S.Qəndilovun “Azərbaycanda partiyadaxili münaqişələr” adlı əsəri xüsusi maraq doğurur. Hər iki tarixçi sovet dövrünün məhsuldar tədqiqatçısı olmaq baxımından müxtəlif tarixi şəraitdə yazmaq və elmi təhlil aparmaq imkanına malik olmuşlar. Bu baxımdan adları çəkilən əsərlərin təhlili təkcə tarixşünaslığın tədqiq edilən problemlə bağlı evolyusiyasını deyil, elmi təfəkkürün inkişaf xüsusiyyətlərini də müəyyənləşdirmək imkanı verir.

2000-ci ildə işiq üzü görmüş akademik nəşrlərdən sayılan çoxcildli Azərbaycan tarixinin altıncı cildi bütövlükdə 1920-30-cu illərin tarixini əhatə edir.¹⁵ Zəngin mənbə-informasiya bazasına malik bu kitabda 1920-30-cu illərin siyasi tarixi sosial-iqtisadi tarix kontekstində təqdim edilmişdir. Müəllif kollektivinin qeyd etdiyi kimi “20-30-cu illər Azərbaycan tarixinin əsas problemlərinin kompleks halında elmi araşdırılmasına doğru ilk addım”¹⁶ olan bu kitabda Azərbaycanın siyasi sistemi, partiya və sovet dövlət quruculuğu tədqiqat obyektı olmamışdır.

¹³ Bünyadov Z. Qırmızı terror Bakı: Azərnaşr, 1993, 331 s.

¹⁴ İbişov F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər. 1920-1930. Bakı: Mütərcim, 1993, 165 s.; Cəfərov C.M. Stalinizm və Azərbaycan kəndi. Bakı: Elm, 2012, 144 s.

¹⁵ Azərbaycan tarixi. Bakı: Elm, 2000, c.6, 568 s.

¹⁶ Azərbaycan tarixi. Bakı: Elm, 2000, c.6, s.7

Müasir Azərbaycan tarixşünaslığının tədqiqat obyektı olan dövrə aid digər aktual məsələ şəxsiyyətlər və ya psixoloji tarix problemləridir. Vətən tarixşünaslığında bu ənənələrin əsası sovet dövründə qoyulsa da, əsl inkişaf müasir dövrdə başlanmışdı. Belə ki, Sovet İttifaqında şəxsiyyətə pərəstiş məsələsinin gündəmə gəldiyi dövrdən siyasi repressiyaların «haqsız qurbanları» sayılan siyasi elita nümayəndələrinin həyat və fəaliyyətinə həsr edilmiş silsilə yazılar hazırlanmışdır. Bu əsərlərin böyük əksəriyyəti N.Nərimanov, Ç.İldırım, Q.Musabəyov, Ə.H.Qarayev və s. inqilabi fəaliyyətinə həsr edilmişdir.¹⁷ 1958-ci ildə “Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti uğrunda fəal mübarizlər” adlı bibliografik kitab işıq üzə görmüşdür. Bu yazılarda adları çəkilən siyasətçilərin bolşevik partiyasında fəaliyyəti, sosialist inqilabı uğrunda mübarizəsi, sovet dövlət quruculuğunda iştirakı və s. əks etdirilmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, sovet dövrü tarixşünaslığında ən çox tədqiq edilən siyasi xadim N.Nərimanov olmuşdur.

Müasir Azərbaycan tarixşünaslığında N.Nərimanov şəxsiyyətinə olan diqqət azalmamışdır. Müstəqillik dövrünün ilk illərində N.Nərimanova olan mənfi münasibət (A.Balayevin, N.Nəsibzadənin, Ə.Talıbzadənin yazılarında bu tendensiya özünü daha qabarıq göstərmişdir) zənnimizcə ümumilikdə bolşevizmə və kommunist partiyasına olan nifrətlə izah olunmalıdır. Sonrakı dövrdə N.Nərimanov şəxsiyyətinin daha obyektiv və mükəmməl təhlilinə göstərilən cəhdlər təqdirə layiqdir. H.Həsənov “Nəriman Nərimanovun milli dövlətçilik baxışları və fəaliyyəti”¹⁸ adlı əsərində N.Nərimanovun sovet tarixşünaslığından fərqli bir obrazını təqdim edir. Müəllifin fikrincə N.Nərimanov heç də Azərbaycanda sosialist cəmiyyəti quruculuğunun carçısı olmamışdır. Dilemma qarşısında qalmış N.Nərimanov xalqın taleyini öz taleyi kimi qəbul edərək, ağır bir yük altına girmişdir. Tədqiqatçı belə hesab edir ki, Nərimanov bolşevik ideallarından məyus olub siyasəti tərک etsəydi xalqına xəyanət etmiş olardı. Müəllif N.Nərimanovun Azərbaycan SSR-nin ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsinə xüsusi diqqət verir və bu faktı yüksək qiymətləndirir.

Beləliklə, Azərbaycan tarixşünaslığının tədqiq olunan problemə

¹⁷ Məmmədov V. N.Nərimanov Bakı: Uşaqəncənəşr, 1957, 131s; Katibli M. Qəzənfər Musabəyov. Bioqrafik очерк. Bakı: Azərənəşr, 1958, 35 s.; Karenin A. Sultan Məcid Əfəndiyev (Bioqrafik очерк) Bakı: Azərənəşr, 1963, 121 s. ; Mədətov Q.Q. Ruhulla Axundov. Bioqrafik очерк. Bakı: Azərənəşr, 1957, 59 s.

¹⁸ Həsənov H. Nəriman Nərimanovun milli dövlətçilik baxışları və fəaliyyəti. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2005, 247 s.52

həsr olunmuş nümunələrinin təhlili bir daha söyləməyə imkan verir ki, bu tədqiqat işlərində konkret siyasi, iqtisadi, sosial və psixoloji məsələlər aktualıq təşkil etmiş, 1920-30-cu illərin bütöv bir siyasi sistem, siyasi rejim kimi təhlili, onu təşkil edən element və strukturların iş mexanizmi, inkişaf qanunauyğunluqları diqqətdən kənar qalmışdı.

1920-30-cu illər sovet siyasi sisteminə həsr olunmuş elmi araşdırmaların təhlili aşağıdakı ümumiləşdirmələrə gətirib çıxarır. Əvvəla, qeyd olunmalıdır ki, 1920-30-cu illər sovet siyasi sistemi ilk dəfə olaraq, sovet tarixşünaslığının tədqiqat obyektinə olmuşdur. Lakin 1930-cu illərdən başlayaraq, marksist nəzəriyyə və metodologiyasının sovet tarix elmində hökmran mövqə tutması sovet alimlərinə tarixi gerçəkliyi obyektiv, qərəzsiz və hərtərəfli təhlil etmək imkanı verməmişdir. Bu məsələ öz həllini qismən Rusiya tarixşünaslığında Sovet İttifaqının süqutundan sonra tapmışdır. 1920-30-cu illərin siyasi rejiminə həsr olunmuş elmi tədqiqatlarda müasir Rusiya tarixşünaslığı mühüm nailiyyətlər əldə etsə də, bütövlükdə əsas diqqət Rusiya gerçəkliklərinə yönəldilmiş, milli ucqarların tarixi isə səthi və ya ölkə tarixi kontekstində öyrənilmişdir. Qərb və Amerika tarixi məktəbi nümunələrinə gəlincə isə qeyd olunmalıdır ki, bu əsərlər nəzəri ümumiləşmələr, müqayisəli və paralel təhlillərlə zəngin, dolğun tədqiqat işləridir. Lakin bu əsərlər mənbə-informasiya bazasına görə həm sovet, həm də müasir Rusiya tarixşünaslığından nəzərəcarpacaq dərəcədə geridə qalır. Digər tərəfdən qərb və Amerika tarixşünaslığının əsasən ideoloji mübarizə və siyasi qarşudurma şəraitində yaradılması onların obyektivliyinə kölgə salmış olur. Bu tarixşünaslıqda əsas diqqət sovet siyasi rejiminin bütöv sistem, keyfiyyət müəyyənliyi kimi tədqiqinə verilmişdir. Milli ucqarların siyasi tarixi isə Rusiya tarixi fonunda təqdim edilir. Müasir vətən tarixşünaslığına gəldikdə isə hələlik tarixçi alimlərimiz 1920-30-cu illər probleminə toxunarkən ayrı-ayrı məsələlərin, konkret tarixi proseslərin təhlilinə üstünlük verir, konseptual təhlil və ümumiləşmələrdən qaçırlar. Məhz bu baxımdan təqdim edilən doktorluq dissertasiyası tarixşünaslıqda mövcud olan boşluğu doldurmaq, 1920-30-cu illərin siyasi tarixini və proseslərini hərtərəfli təhlil etmək, o dövrdə mövcud olmuş tarixi gerçəkliyi bərpa etmək məqsədini daşıyır.

Tədqiqatın mənbə bazası. 1920-30-cu illərdə Azərbaycanda mövcud olmuş siyasi rejimin yaranması və möhkəmlənməsi mexanizminin tədqiqinə həsr olunmuş dissertasiya işi zəngin mənbə-informasiya bazasına söykənir. Tədqiqat işinin mürəkkəbliyi müxtəlif növ yazılı mənbələrin kompleks şəkildə təhlilininin zəruriliyini tələb edir. Bu baxımdan dissertasiya işinin mənbə bazası aşağıdakı şəkildə təsnifatlandırıla bilər: 1) Partiya

sənədləri. Bunlar mərkəzi və yerli partiya təşkilatlarının qurultay, konfrans, plenum və iclaslarının gündəliyi, stenoqrafik hesabatları, qərar və sərəncamlarını əhatə edir. Rəsmi sənəd statusuna malik bu mənbələrdə dövrün siyasi prosesləri xronoloji ardıcılıqla əks olunmuşdur. Bu mənbələrdə Azərbaycanda partiya quruculuğu, kütləvi təşkilatların yaradılması və fəaliyyəti, respublikada dövlət idarəçiliyi, ictimai-siyasi, ideoloji məsələlər və s. hərtərəfli işıqlandırılır. Partiya sənədləri içərisində mənbəşünaslıq baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məlumat hesabatları o dövr Azərbaycanının daxili durumunu təhlil etmək baxımından zənginliyi və geniş təsviri ilə fərqlənir. Məlumat hesabatların bir mənbə kimi inkişafı 1920-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq, 1940-cı illərin əvvəllərinə kimi davam etmişdi. 2) Dövlət orqanlarının sənədləri. Bunlar mərkəzi və respublika əhəmiyyətli dövlət orqanlarının - Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin (AzMİK), Xalq Komissarları Sovetinin (XKS), Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının (AzFK), Xalq Daxili İşlər Komissarlığının (XDİK), Xalq Dövlət Nəzarəti Komissarlığı, Fəhlə-Kəndli Müfəttişliyi, Xalq Xarici İşlər Komissarlığı, Siyasi İdarə və s. orqanların qərar və sərəncamları, hesabatları, məlumat-bülletenləri, onların müxtəlif orqanlarla və öz aralarında apardıqları yazışmaları, icraedici aparatın kargüzərliq sənədlərini əhatə edir. 3) Qanunvericilik sənədləri. Bunlara 1920-30-cu illərdə Sovet İttifaqının siyasi və ictimai həyatını nizamlayan və tənzimləyən konstitusiyalar, qanunlar, sərəncamlar aiddir. Bu sənədlər sovet qanunvericiliyini, 1920-30-cu illərdə mövcud olmuş siyasi sistemin hüquqi əsaslarının formalaşmasını izləmək imkanı verir. Qanunvericilik sənədləri sovet mənbələri içərisində ən qərzli sənədlər hesab edilə bilər. Bu mənbələrdə sovet dövlətinin demokratik imicini yaratmaq cəhdləri əks olunmuşdur. Sovet cəmiyyətinin mövcud olduğu real şəraitlə təsvir olunan şərait arasında dərin uçurumun olması, tarixi gerçəkliyin saxtalaşdırılması bu mənbələri xarakterizə edən əsas xüsusiyyətlərdəndir. Məhz buna görə qanunvericilik sənədlərində əks olunan məlumatlar xüsusi təhlil və şərh tələb edir; onların məlumatları sinxron mənbələrin məlumatları ilə müqayisə edilərək, istifadə olunub. 4) Statistik sənədlər. Bunlara partiya, kütləvi təşkilatlar və demografik statistika materialları daxildir. Bu sənədlər partiya quruculuğu və sovet cəmiyyətinin siyasiləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, sovet dövlətinin etnik, milli, sosial strukturunda baş vermiş dəyişikliklərin öyrənilməsi baxımından qiymətlidir. 5) Dövrü mətbuat orqanlarının materialları. Bunlara kommunist, yerli müxalifət və xarici müxalifət mətbuat orqanlarının materialları daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, 1920-ci illərin ortalarında SSRİ-də möhkəmlənmiş tək partiyalı

siyasi sistem siyasi plyuralizmin və söz azadlığının məhvini zəruri etmişdir. Sovet cəmiyyətinin informasiya blokadasına alınması və ciddi sovet senzurası sovet mətbuat orqanlarının materiallarının nə dərəcədə obyektiv olması haqqında fikir yürütməyə imkan verir. Bununla belə sovet mətbuat orqanları materiallarında qeydə alınmış gizli informasiyanın öyrənilməsi 1920-30-cu illərin siyasi abı-havasını bərpa etmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 6) Məhkəmə-istintaq orqanlarının materialları. Bunlar 1920-30-cu illər siyasi məhkəmə proseslərinin stenoqrafik hesabatlarını, istintaq sənədlərini, sorğuları, ittihamları və s. əhatə edir. 7) Şəxsi mənşəli mənbələr. Bunlar 1920-30-cu illər siyasi tarixini əks etdirən və müxtəlif siyasi partiya və ictimai təşkilatların liderləri və ideoloqları tərəfindən yazılmış əsərlər, xatirələr, gündəliklər, məktublardır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Doktorluq dissertasiyası 102-30-cu illərin siyasi sisteminin bütöv bir mexanizm, struktur şəklində tədqiqinə cəhdlə yanaşı müasir Vətən tarixşünaslığında mövcud olan bir sıra konseptual məsələlərə yeni münasibətin formalaşdırılması, yeni istiqamətlərin yaradılmasına da təşəbbüs göstərir. XX əsrin sosial-siyasi tarixinin təhlili o dövrlə əlaqədar bir necə mürəkkəb problemlərin həllinə yönəldilib. İlk növbədə keçən əsrin siyasi sisteminin tədqiqi ilə bağlı millihərəkət və millitəfəkkürün formalaşması və inkişafı konsepsiyası fonunda irəli sürülən iddiaların obyektivliyi məsələsi araşdırılıb, Şimali Azərbaycanda müstəqil dövlətçilik ənənələri bərpasını mümkün edən şərait və şərtlər təhlil olunub.

1920-30-cu illərdə Azərbaycan SSR ərazisində baş vermiş çıxışlar, üsyan və qiyamların mənşəyinin, məqsəd və nəticələrinin öyrənilməsi Vətən tarixşünaslığında mövcud olan bir sıra müddəalara aydınlıq gətirmək imkanı verir ki, onların da içərisində Azərbaycan xalq kütlələri içərisində sosializm ideyası və bolşevik hakimiyyətinə münasibət mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

1920-30-cu illər kütləvi repressiyaları dövrün siyasi sisteminin təhlilində ən önəmli problem kimi qabardılır və tədqiq olunan dövrün xarakteristikası kimi bu metodların kütləvilik dərəcəsi, onları şərtləndirən amillər və onların həyata keçirilmə mexanizmləri araşdırılır.

Tədqiqat işinin metodoloji əsası. Tədqiqat işinə müxtəlif növ yazılı mənbələrin cəlb olunması, sovet dövrü tarixi mənbələrin yaranma xüsusiyyətləri və onlarda əks olunan informasiyanın obyektivlik dərəcəsi dissertasiyanın tədqiqat metodlarını müəyyən edən əsas amillərdəndir. Tədqiqatın mənbə-informasiya bazasının rəngarəngliyi və informasiya vermə qabiliyyəti mənbələrin təhlili zamanı müxtəlif metodların tətbiqini

şərtləndirmişdir. Təsviri xarakterli mənbələrin təhlili zamanı tarixi-təsviri və tarixi-müqayisəli metodlardan, kargüzarlıq, statistik və qanunvericilik materiallarının təhlili zamanı tarixi-tipoloji metoddan, dövrü mətbuat və məhkəmə-istintaq orqanları materiallarının təhlili zamanı isə qeyri-klassik tarixi metod adlandırılan kəmiyyət metodlarından (seçmə və kontent-analiz) istifadə olunmuşdur. Əlavə olaraq, tədqiqat prosesində 1920-30-cu illərin siyasi proseslərinə bu və ya digər dərəcədə aid olan, keçmiş SSRİ, qərb və müasir Rusiya tarixşünaslığında mövcud olan çoxlu sayda tədqiqat işləri, elmi məqalələr, monoqrafiyalar müqayisəli təhlil edilərək, istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təqdim edilən dissertasiya işi 1920-30-cu illərin siyasi tarixinin kompleks şəkildə təhlilinə edilən ilk cəhdlərdən biridir. Dissertasiya işində ilk dəfə olaraq, totalitar xarakterli rejimlərin əsas əlamət və xüsusiyyətləri fonunda 1920-30-cu illərdə Azərbaycan SSR-də siyasi sistemin formalaşması və inkişafı tarixi araşdırılmışdır. Tədqiqat zamanı 1920-ci il aprel çevrilişini zəruri və labüd edən tarixi şərait, obyektiv və subyektiv amillər, demokratik quruluşun totalitar rejimə transformasiyası zamanı yaranmış problemlər və onların həlli üçün həyata keçirilən bolşevik tədbirləri öyrənilmiş, bolşevik partiyasının iş metodları, sovet partiya və dövlət bürokratiyası və nomenklaturasının formalaşması, siyasi partiya və siyasi elitanın siyasi səhnədə oynadığı rol araşdırılmışdır. Dissertasiya işində eyni zamanda bolşevik partiyasının ideoloji və milli sahədə yürütdüyü siyasətin mahiyyətinin açıqlanmasına, sinfi mübarizə və beynəlmiləçilik ideyalarının milli bolşevizm və «velikoros» şovinizmi ilə əvəz olunması səbəblərinin müəyyənləşdirilməsinə də cəhd göstərilmişdir. Kütləvi repressiyalar, güc və zorakılıq üsullarının geniş tətbiq olunduğu 1920-30-cu illərdə onları doğuran amillər, bu metodların sovet dövlətinin mövcudluğu üçün nə dərəcədə zəruri olması faktlarının araşdırılması totalitar rejimin, stalinizmin mənşəyi, yaranma səbəbləri və fəaliyyət mexanizmi prizmasından təhlil edilmişdir. Bütövlükdə dissertasiya işində 1920-30-cu illər tarixinin Azərbaycanın sovetləşməyə qədərki dövrü ilə əlaqəli şəkildə, tarixi ənənələr və tarixi ardıcılıq baxımından tədqiqi, o dövr siyasi proseslərin tarixi qanunauyğunluq çərçivəsində analizi həyata keçirilmişdir. Tədqiqat zamanı əvvəllər «tam məxfi» qrifi ilə saxlanılan bir sıra tarixi mənbələr, sovet dövründə qadağan olunmuş elmi ədəbiyyat nümunələri təhlil edilərək, elmi dövriyyəyə gətirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işində müasir vətən tarixşünaslığında mövcud olan bir sıra konsepsiyalara yeni baxış keçirilmiş, bir sıra mübahisəli məsələlər üzrə obyektiv elmi nəticələr

əldə olunmuşdur. Bu məsələlər Azərbaycanda milli hərəkətin yaranması, inkişafı və yayılma arealı, sosialist prinsipləri və sovet dövlətinə münasibət, bolşeviklərin milli və dini siyasəti, xalq kütlələrinin siyasiləşməsi və hüquqi təfəkkürün formalaşması və s. bağlıdır.

Dissertasiyanın elmi nəticələri və tədqiqat zamanı istifadə olunmuş mənbə bazası, toplanılan zəngin informasiya XX əsrin siyasi tarixi üzrə yaradılacaq dərs vəsaitləri, metodik və tədris vəsaitlərində istifadə oluna bilər. Dissertasiyanın ayrı-ayrı bölmələri tarix, sosiologiya, siyasətşünaslıq ixtisası üzrə bir sıra kursların məzmununu təşkil də bilər. Dissertasiya işi eyni zamanda tarixçi tələbələr üçün mənbələrin təhlili və tənqidi metodlarının öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli ola bilər.

Dissertasiyanın praktik əhəmiyyəti əldə edilən elmi nəticələrlə müəyyənləşir. Belə ki, yaşadığımız dövr siyasi gərginlik, sosial kataklizmlər və təzadlarla müşayiət olunur. SSRİ dağıldıqdan sonra müstəqillik əldə etmiş müttəfiq respublikaların bəzilərində qurulan siyasi sistem demokratiyaya o qədər də yaxın deyil. Bu işə totalitar xarakterini təqsiqləndirdiyimiz sovet dövləti və siyasi rejiminin kommunist partiyasının mahiyyət və ideologiyasından irəli gəldiyini deyil, daha dərin köklərə malik olmasını söyləməyə əsas verir. Dissertasiyada əldə edilmiş elmi, nəzəri nəticələr müasir siyasi şəraitlə paralellər aparmağa, müqayisəli, analitik təhlilə imkan verir. Elmi nəticələr eyni zamanda analogi situasiyalarda, tarixi şəraitdə artıq buraxılmış səhvlərin bir daha təkrarlanmaması, boşluqlar və çatışmayan cəhətlərin optimal və düşünülmüş halda həlli üçün istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiqat işi Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin “Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika” kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları müəllifin “Интерпретация тоталитаризма. Сталинизм в Азербайджане» adlı monoqrafiyasında, 33 elmi məqalədə və bir sıra elmi-nəzəri konfranslardakı çıxışlarında öz əksini tapmışdır. Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin “Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika” kafedrasında iki dəfə müzakirə olunmuş və müdafiəyə məsləhət görülmüşdür.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya girişdən, üç fəsildən, nəticə və Azərbaycan, rus, ingilis dillərində qruplaşdırılmış və ardıcıl sıra nömrəsi ilə verilmiş mənbə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində tədqiqat obyektini kimi qoyulmuş problemin aktuallığı əsaslandırılmış, dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri müəyyən edilmiş, onun elmi yeniliyi və əməli əhəmiyyəti göstərilmiş, problemlə bağlı olan mənbələr səciyyələndirilmiş, həmçinin problemin öyrənilmə səviyyəsi təhlil edilmişdir.

I Fəsil “Siyasi hakimiyyət və onun institutlaşdırılması adlanır.

Bu fəsildə XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda yaranmış ictimai-siyasi durum və müxtəlif siyasi proseslərin xalq kütlələrinin durumuna təsiri təhlil olunur.

“XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan SSR-də ictimai-siyasi durum” adlı birinci yarım fəslində XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda mövcud olmuş ictimai-siyasi vəziyyət şərh olunur.

XX əsr Azərbaycan tarixində mürəkkəb və ziddiyyətli siyasi proseslərin baş verdiyi bir dövrdür. Bu dövr həmçinin Azərbaycan cəmiyyətinin milli təşəkkülündə və tərəküründə yeni mərhələnin yarandığı, xalqın siyasi proseslərə aktiv qoşulduğu bir dövrdür. Keçən əsrə Rusiya imperiyasının tərkibində daxil olan Şimali Azərbaycanda 2.053.692 nəfər əhali yaşayırdı. Bu əhali 16 qəzadan təşkil olunmuş üç quberniyada məskunlaşmışdı. Sosial tərkibinə və iqtisadi inkişaf istiqamətlərinə görə Şimali Azərbaycan aqrar ölkə idi. Keçən əsrin əvvəllərindən başlayaraq, kənddə kapitalist münasibətlərinin sürətli inkişafına, azərbaycanlı kəndlilər arasında sosial təbəqələşmənin güclənməsinə baxmayaraq, Şimali Azərbaycanda xırda kəndli təsərrüfatı üstünlük təşkil edir, əhalinin böyük əksəriyyəti isə kənddə yaşayırdı.

Müharibənin və siyasi kataklizmlərin doğurduğu çətinliklər XX əsrin əvvəllərində Rusiyada siyasi rejimin dəyişməsi ilə başa çatdı. Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi imperiyanın digər bölgələrində də sosial-demokratik hərəkatı genişləndirdi. Bakıda bolşevik partiyasının lideri S.Şaumyanın başçılığı və daşnak partiyası silahlı qüvvələrinin bilavasitə yardımını ilə hakimiyyət zəbt edildi.

1918-ci ilin mayında Tiflisdə Cənubi Qafqaz respublikaları bir-birinin ardınca dövlət müstəqilliklərini elan etdilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) yaranması ilə ölkədə faktiki iki hakimiyyətlik dövrü başladı. Ölkənin qərb bölgələri, yəni mərkəzi Gəncə olmaqla Yelizavetpol quberniyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin, mərkəzi Bakı olmaqla Bakı quberniyası isə bolşeviklərin rəhbərlik etdiyi sovet hakimiyyətinin nəzarəti altına düşdü. Bu iki hakimiyyətlik əslində

Azərbaycanda iki siyasi oriyentasiya, siyasi rejim arasında mübarizə demək idi: milli və vətənpərvər qüvvələrlə təmsil olunan demokratik hökumət və sovet Rusiyasının müttəfiqi olan bolşevik yönümlü Bakı Kommunası. Qarşısına Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini ləğv etmək və bütün Azərbaycanda sovet hakimiyyətini qurmaq məqsədi qoymuş Bakı kommunası bu mübarizədən məğlub çıxdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Bakı Kommunası qarşıdurması Bakıda bolşevik hakimiyyətinin taleyini həll etdi.

1920-ci il aprel çevrilişindən sonra respublika ərazisində baş vermiş ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi dəyişikliklər Azərbaycan əhalisinin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət tərkibinə təsir göstərmişdi. Sovet hökumətinin təşkil etdiyi ilk ümumölkə 1926-cı il demografik siyahıyaalınmasına görə respublikanın 15 qəzası, bir əyaləti (Dağlıq Qarabağ) və bir vilayətində (Naxçıvan) 2.146.865 nəfər yaşayırdı. Bu əhalinin 1.626.825 nəfəri (yəni təxminən 75.70%) kənddə, Bakı şəhəri də nəzərə alınmaqla 520.040 nəfəri (24.30%) isə şəhərlərdə məskunlaşmışdı. Şəhər əhalisinin təxminən 73% məhz Bakı şəhərinin payına düşürdü. Əhalinin böyük əksəriyyətinin kənddə məskunlaşmasına rəğmən ərzaq məhsulları ilə təminat sahəsində kifayət qədər ciddi problemlər var idi. Ağır iqtisadi durum, sosial gərginlik, siyasi qarşıdurmalar əhali içərisində ruh düşkünlüyü, inamsızlıq yaratmışdı. Bu baxımdan Azərbaycan əhalisi yoxsul kütlələrə əmin-amanlıq, sabitlik və sosial çiçəklənmə vəd edən bolşeviklərə böyük ümid bəsləyirdilər.

Lakin yerli əhalinin, xüsusən də azərbaycanlıların, bolşevik hərbi dəstələrinə bağladığı ümidlər doğrulmadı. Əksinə, ac, hərbi geyimsiz qalmış silahlı dəstələr əhalinin tam mənada talanına başladılar. XI ordu hissələrinin quldur hərəkətləri ilk növbədə azərbaycanlıların kəskin etirazına səbəb oldu. Sovet hakimiyyətinə və bolşeviklərə qarşı yönəlmiş ilk çıxışlar da məhz onlar tərəfindən təşkil olundu. İlk antibolşevik qiyamının mərkəzi Azərbaycanın milli qürurunun dirçəldiyi Gəncə oldu. Bu qiyam Azərbaycan SSR-nin digər bölgələrində də əks-səda doğurdu.

1920-ci ilin aprelində başlanan sovetləşmə prosesi kəskin mübarizə və etiraz dalğaları ilə müşayiət olunmuşdu. Bu prosesə cəlb olunmuş ordu hissələrinin etnik tərkibinin əsasən ermənilərdən ibarət olması isə azərbaycanlılar arasında qırğınların miqyasını artırmışdı. Azərbaycan tarixçisi K.Şükürovun hesablamalarına görə Azərbaycanda sovet hökumətinin qurulduğu ilk iki ildə respublikada əhali itkisi 80-90 min nəfər arasında olmuşdur.¹⁹

¹⁹ Şükürov K. Azərbaycanda demografik vəziyyət. (1920-1941). Kitablar aləmində. 1990,

Bolşevik hakimiyyətinin Azərbaycanda yeni bərqərar olduğu dövrdə əhalinin sosial-iqtisadi durumuna ciddi təsir göstərən amillərdən biri siyasi pərakəndəlik dövrü artmaqda olan quldurluq və cinayətkar elementlərin dinc əhaliyə hücum və basqınları idi. Bu hücum və basqınların əksəriyyəti İrana qaçmış keçmiş bəy və xanlar tərəfindən təşkil olunurdu. 1924-cü ilin fevralında XDİK-nın hazırladığı hesabat-bülletəndə qeyd olunurdu ki, “Lənkəran, Səlyan qəzalarının kəndliləri bu basqın və soyğunlardan olmazın əziyyət çəkir”²⁰. Bəzi yerlərdə əhali öz qüvvəsi ilə bu qruplara qarşı mübarizə aparırdı. Lakin çox zaman quldurların mütəşəkkiliyi və hərbi sursatla daha yaxşı təmin olunması yerli əhali qüvvələrinin darmadağın edilməsi ilə nəticələnirdi. Bu qruplara qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə partiya təşkilatları xüsusi üçlüklər yaradırdı. 1921-ci ildə Şəmkir qəzasında yaradılmış üçlüyə respublika inqilabi tribunalının sədri Baba Əliyev, Şəmkir milis rəisi və Siyasi Bürosu üzvü Rüstəm Əliyev və Şəmkir qəzası icraiyyə komitəsinin sədri M.Sadıxov daxil olmuşdular. Bu üçlüyün müraciətində qeyd olunurdu: “İnqilabi tribunal qarşısında məsuliyyət qorxusu altında bütün mülkü və hərbi hakimiyyət orqanları quldurluqla mübarizə üçün yaradılmış üçlüklərin fəaliyyətinə hər vəchlə yardım göstərməlidir”²¹.

Birinci fəslin “Azərbaycan cəmiyyətinin siyasiləşməsi və təşkilatlanması” adlanan ikinci yarım fəslində kommunist partiyası və ictimai təşkilatların yaranması və fəaliyyəti mexanizmi təhlil olunur. 1919-cu ilin sonu- 1920-ci ilin əvvəlində qırmızı ordunun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti sərhədlərinə yaxınlaşması ilə RK(b)P MK-sı “müstəqil” Azərbaycan Kommunist Partiyasının yaradılması ideyasını reallaşdırmağa başladı. 1920-ci il yanvarın 3-də RKP(b) MK-nın Siyasi Bürosu Qafqazın partiya təşkilatları haqqında məsələ müzakirə etdi. Məhz bu yığıncaqda Azərbaycan Kommunist Partiyasının yaradılması məsələsi qaldırıldı. Gürcü kommunistləri buna qəti etiraz edərək, əks təqdirdə Gürcüstanın da müstəqil kommunist partiyası yaratmaq istəyəcəyini vurğuladılar. Lakin mərkəzin bu məsələdə ardıcılığı və Şimali Azərbaycanın sovetləşdirilməsinin ən ümdə məsələ olmasını diqqətə çəkməsi problemi həll etmiş oldu. Azərbaycan kommunist partiyasının yaradılması haqqında

№1-2, s.86

²⁰ Azərbaycan Respublikası prezidenti işlər idarəsi və siyasi sənədlər arxivi (ARPIİSSA), f.1, siy.125, iş 319, v.166

²¹ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства АЗССР. Баку: Издательство Управление делами СНК и ВЭС АЗССР, 1921 г. , № 5, 457 с. 36, s.115

RK(b)P MK-nın 1920-ci il iyulun 30-da keçirilən plenumunda qərar çıxarılmasına baxmayaraq, (həmin gün Ermənistan və Gürcüstan Kommunist Partiyalarının yaradılması haqqında da qərar qəbul edilmişdi) 1920-ci il fevralın 11-də Bakıda Azərbaycan Kommunist Partiyasının (bolşeviklər) birinci, təsis qurultayı keçirilmişdi. Qurultayda 94 nəfər iştirak edirdi ki, onların da yalnız 18 nəfərinin 1917-ci ilə qədər partiya stajı var idi. Qurultayın seçdiyi Mərkəzi Komitə (MK) «Hümmət», «Ədalət» və RK(b)P BK-nın üzvlərindən ibarət idi. AK(b)P MK-nın 1920-ci ilin iyulunda keçirilən plenumunda onun iki Bürosu-Siyasi və Təşkilati, seçildi və katib vəzifəsi təsis edildi. N.Nərimanov, V.Naneyşvili, M.D.Hüseynov, A.Mikoyan, V.Lominadze Siyasi Büronun, Sarkis (S.A.Danielyan), Q.Sturua, V.Naneyşvili, D.Bünyadzadə, Ə.H.Qarayev isə Təşkilati Büronun üzvləri seçildi. Həm Siyasi, həm də Təşkilati Büronun üzvü olan V.Naneyşvili partiya katibi vəzifəsinə seçildi. Partiyanın 1921-ci il məlumatına görə MK-nın 20 üzvü, 7 üzvlüyə namizədi var idi.²² R.Axundov, N.Nərimanov, D.Bünyadzadə, M.D.Hüseynov, Ə.H.Qarayev, M.Quliyev, H.Sultanov, S.M.Əfəndiyev, L.Mirzoyan MK-nın ilk üzvlərindən olmuşlar.

AKP(b)-nin yaradılmasına baxmayaraq, o, müstəqil qurum deyildi, partiyanın 1920-ci il iyul ayında qəbul etdiyi qərarla onun RK(b)P-nın Qafqaz Bürosuna tabe olmaq şərti ilə Vilayət partiya təşkilatı statusuna malik olması göstərilirdi. Məhz buna görə AKP(b)-nin nə nizamnaməsi, nə də proqramı var idi. AK(b)P-sı öz işini RK(b)P-nın proqram sənədləri, qərar və qətnamələri əsasında qururdu. Yarandığı ildə respublikada 4000 nəfər kommunist partiyasının üzvü olduğu bildirilmişdi. Bu, respublika əhalisinin 0.19%-ni təşkil edirdi. Lakin ölkədə bolşevik hakimiyyəti gücləndikcə kommunistlərin sayı artmağa başlayır.

AK(b)P MK-nın Katibliyinin verdiyi hesabata görə bir il ərzində partiyanın təxminən 100-ə yaxın iclası keçirilirdi. Bunların ən çoxu Təşkilat Bürosu ilə Siyasi Büronun birgə keçirdiyi iclasların payına düşürdü. Məsələn, partiyanın üçüncü qurultayından dördüncü qurultayına qədər, yəni 1921-ci ilin martından 1922-ci ilin yanvarına qədər, Siyasi Büro 27, Təşkilat Bürosu 28, Siyasi və Təşkilat Bürolarının isə birgə 43 iclası keçirilmişdi.

Kommunist Partiyasının yeritdiyi siyasət əhalinin bütün təbəqələrinin kütləvi təşkilatlara cəlb olunması və bununla da partiya sıralarına davamlı axının olmasını təmin etməli idi. Bu məqsədlə yaradılmış ictimai təşkilatlar –kommunist gənclər ittifaqı, pioner və oktyabryat

²²ARPIİSSA, f.1, siy.2, iş 231, v.201

təşkilatları, hərbi-müdafiə təşkilatları, mədəniyyət, təhsil üzrə təşkilatlar və s. əslində cəmiyyətin siyasiləşdirilməsi və təşkilatlandırılması cəhdlərindən başqa bir şey deyildi. Bu, həmçinin əhəlinin sosial statusu, etnik mənşəyi və yaşından asılı olmayaraq, bir-biri ilə zəncirvari bağlanması və təşkilati iyerarxiyanın formalaşması demək idi. Qeyd etmək lazımdır ki, sovet Azərbaycanında mövcud olmuş ictimai-təşkilatlardan yalnız biri - Həmkarlar ittifaqı, kommunist partiyasının bilavasitə göstərişi ilə yaradılmamışdı.

Respublikada Həmkarlar İttifaqından sonra sayca kütləvi təşkilata çevrilmiş digər qurum komsomol təşkilatı idi. 1921-ci ilin əvvəllərində RKP-nin bütün Kommunist Partiyaları və Qafqazın kommunist partiyalarına müraciətində qeyd olunurdu ki, «Kommunist partiyaları ilə Gənclər ittifaqı arasında əlaqə məsələsinin kifayət qədər izah olunmasına baxmayaraq, yerli orqanlar bu əlaqələrin qurulması zamanı çox zaman səhvlər buraxır, anlaşılmazlıqlar yaradırlar. RKP Qafqaz bürosu və RKGİ Qafqaz Vilayəti komitəsi partiya orqanları ilə komsomol təşkilatları arasında əlaqə yaradılarkən aşağıdakıları rəhbər tutmağı təklif edir: 1) gənclər hərəkatı ümumproletar kommunist hərəkatının tərkib hissəsidir, proletar inqilabının və sovet respublikalarının rəhbəri və lideri isə RK(b)P-dir; 2) müxtəlif respublikaların LKGİ MK-sı respublika KP MK-sının nəzarəti altında işləyir.²³ Göründüyü kimi bu təşkilat da partiyanın rəhbərliyi və onun bilavasitə göstərişi ilə yaradılmış və fəaliyyət göstərən kütləvi təşkilatlardan idi.

Azərbaycan SSR-də kütləvililiyi ilə seçilən digər təşkilat beynəlxalq məsələlər, xarici fəhlə hərəkatı və təşkilatları ilə münasibətlər yaradan və inkişaf etdirən «Beynəlxalq inqilabı müdafiə təşkilatı» (BİMT) idi. Beynəlxalq sahədə fəaliyyət göstərən BİMT 1922-ci ildə Kominternin (Kommunist İnternasionalı) IV konqresinin qərarına əsasən yaradılmışdı. Bu təşkilat 19 ölkədə bölməyə malik idi. 1932-ci ildə BİMT 70 milli şöbəni birləşdirirdi ki, onların da 14 milyon üzvü vardı. BİMT üzvlərinin 9,7 milyonunu sovet vətəndaşları təşkil edirdi. BİMT təkcə ictimai təşkilat olmayıb, müəyyən rəsmi hüquqlara da malik idi. 1936-cı ilədək BİMT XDİK ilə yanaşı SSRİ-yə gəlmək üçün icazə vermək hüququna malik ikinci qurum idi. BİMT -in sovet bölməsi 1947-ci ilədək fəaliyyət göstərmişdi. 1927-37-ci illərdə sovet BİMT- yə rəhbərliyi əvvəllər Azərbaycan partiya katibi olmuş Y.Stasova etmişdi.

1920-30-cu illərdə hərbi sahədə fəaliyyət göstərən OSOAVİOXİM

²³ ARPIİSSA, f.1, siy.2. iş 24, v.23

təşkilatının əsas məqsədi «qırmızı orduya layiqli rezervin yaradılması, gənclərin Lenin-Stalin siyasəti ruhunda tərbiyə edilməsi və siyasi təbliğat və təşviqatın genişləndirilməsi»ndən ibarət idi.²⁴ 1928-ci ilin fevralında AK(b)P MK katibi L.Mirzoyanın imzası ilə partiya, həmkarlar və Osoaviaxim təşkilatlarına göndərilən məxfi qrifli məlumatda göstərilirdi ki, «hərbi cəhətdən savadsız kommunistlər və komsomolçular üçün 32 saatlıq proqram hazırlanmalıdır.

1920-30-cu illər Azərbaycan sovet cəmiyyətinin siyasiləşdirilməsi və təşkilatlanması dövrü olmuşdu. Cəmiyyətin bütün sosial qrupları, yaş fərqiindən, cinsindən, din və dilindən asılı olmayaraq, bütün təbəqələri partiyanın, həmkarlar təşkilatının, komsomolun, müdafiə və sosial yardım təşkilatlarının və s. üzvünə çevrilirdilər. Bu təşkilatlar bilavasitə partiya tərəfindən yaradılır və istiqamətləndirilirdi. Kütləvi təşkilatların bütün qurultayları, rəsmi görüşlər və toplantıları partiyanın təyin etdiyi vaxtda çağırılır, qəbul edilən sənədlər partiya baş xəttini təkrarlayır, partiyanın nəzarəti altında həyata keçirilirdi. Kütləvi təşkilatların rəhbər orqanları, çox zaman da sırası üzvləri partiya üzvləri və ya partiyanın böyük nüfuzə malik liderləri idilər. Cəmiyyətin bu cür təşkilatlanması aşağıdan yuxarıya bütün ictimaiyyətin nəzarət altında saxlanması, bütün təbəqələrin zəncirvari sistemlə bir-birinə bağlı olması, ideoloji təsir dairəsinə düşməsi və partiya qərarlarının müzakirəsiz həyata keçirən qüvvəyə çevrilməsini təmin edirdi. Bu isə son nəticədə total nəzarətin təşkili və partiyanın bir ictimai təşkilat deyil, əslində bütün cəmiyyəti idarə edən və onun həyatını nizamlayan bir struktura çevrilməsinə şərait yaradırdı. Partiya tədricən siyasi təşkilatdan cəmiyyət və dövlət orqanları üzərində hökmran mövqeyə malik bir quruma çevrilirdi.

Birinci fəslin “Siyasi elita, partiya nomenklaturası, partiya bürokratiyası” adlanan üçüncü yarım fəslində partiya kadrlarının seçilməsi, vəzifə bölgüsü, imtiyazlar, partiyanın kadr siyasətinin əsas istiqamətləri təhlil edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, respublikaya rəhbərlik etmək iddiasında olan yerli bolşeviklər (yəni azərbaycanlı bolşeviklər) partiyanın tələbatına bir neçə səbəbə görə cavab vermirdilər. Əvvəla, yerli bolşeviklər içərisində müstəqillik ideyası ilk vaxtlar olduqca güclü idi və onların bu ideyanı rəhbər tutaraq, mərkəzlə «müstəqillik oyunu» oynaması ehtimalı mümkün idi. Bu isə mərkəzin planlarına uyğun deyildi. İkincisi, yerli bolşeviklər Azərbaycan bolşevik partiyasının ali orqanlarında zəif

²⁴ Горшенин О. Партийные организации и ОСОАВИАХИМ.// Партийное строительство, 1938, №4, с.28-32, 28-32

təmsil olunmuşdular. Qeyri-millətin nümayəndələri respublika partiya rəhbərliyini öz əlinə almışdı. Üçüncüsü, yerli bolşeviklərin əhali içərisində böyük nüfuza malik olmaması onların əyalətlərdə fəaliyyətini məhdudlaşdırır və hakimiyyətə iddialarında ısrarlı olmalarına imkan vermirdi.

Məhz buna görə Şimali Azərbaycanda 1920-ci il aprel çevrilişindən sonra ali siyasi hakimiyyətin haçalanması və iki orqan arasında paylaşdırılması müşahidə olunur. Milli elitanın nümayəndəsi N.Nərimanov və onunla birgə sovet Rusiyasından gəlmiş köhnə inqilabçılar (Q.Musabəyov, Ç.İldırım və b.) müvafiq olaraq yeni yaradılmış Azərbaycan Fövqəladə İnqilab Komitəsinin (AzFİK) sədri və üzvləri təyin olunurlar. Yerli ali partiya orqanına rəhbərlik isə (AK(b)P və Bakı Komitəsi) Lenin qvardiyasının, yəni qeyri-millətlərin nümayəndələrinin əlində cəmləşmiş olur. Sovet Rusiyası bolşeviklərini belə bir üsula əl atmağa məcbur edən isə milli amil olmuşdu. Bolşevik rəhbərliyini daha bir problem narahat edirdi. Bolşevik silahlı qüvvələri Azərbaycana işğal etdikdən sonra ali hakimiyyətə rus və ya erməni inqilabçısının təyin edilməsi yerli xalq tərəfindən ən azı birmənalı qarşılanmaya bilərdi. Yerli əhalini neytrallaşdırmaq və onun etimadını qazanmaq üçün milli rəhbərin seçilməsi zəruri idi. Azərbaycanda kommunist partiyasına bolşeviklərin siyasi xətti və məqsədlərini yerli əhaliyə çatdırmaq üçün onun dilində danışan, onun dilində qərarlar verən və bolşevik ideologiyasını onun dilində təbliğ edə biləcək siyasi liderə ehtiyacı var idi. 1920-30-cu illərdə partiya vəzifəsinə təyinat partiya işinə təhkim olunmaqla möhkəmləndirilirdi. Partiya işçiləri qeydiyyatdan düşdükdən sonra azad yerdəyişmədən faktiki məhrum olurdular. 1920-ci illərin əvvəllərində MK-nın yalnız xüsusi icazəsi olduqda Azərbaycan SSR ərazisini tərk etmək mümkün idi. Sonralar partiya öz işçilərinin hərəkətini nəzarətdə saxlamaq üçün xüsusi qeydiyyat və rəqələri tətbiq etməyə başladı.

Bütövlükdə 1920-30-cu illərdə partiya və dövlət aparatının formalaşdırılması və fəaliyyət effektivliyinin artırılması sahəsində qəbul edilmiş sənədlər dövlət və ictimaiyyətin tam partiya nəzarətinə salınması, partiya idarəçiliyinə daxil olmuş insanların elitləşməsi və idarəçilik aparatının bürokratikləşdirilməsini təmin edirdi. Partiyanın ara-sıra bürokratiyaya, demokratik prinsiplərin pozulmasına qarşı elan etdiyi mübarizə isə gözdən pərdə asmaqdan başqa bir şey deyildi.

Tədqiqat işinin **“İnzibati-amirlik sisteminin hüquqi bazasının formalaşması” adlanan ikinci fəslində** sovet siyasi sisteminin qanuniləşdirilməsi problemi araşdırılır. Azərbaycanda sovet rejiminin

hüquqi bazasının formalaşması və sovet sisteminin qanuniləşdirilməsi prosesi tədricən, mərhələli şəkildə həyata keçirilmişdi. Bu tarixi proses 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin ali hakimiyyətin İnkilabi Komitəyə təhvil verilməsi haqqında qərarla başladı. Təəssüf ki, respublika arxivlərində bu komitənin özünün nə zaman və hansı orqan tərəfindən yaradılması haqqında mənbələr aşkarlamaq mümkün olmamışdır. Məlumdur ki, 1920-ci il aprelin 27-də qırmızı ordu dəstələri Azərbaycan sərhədlərini keçərək Azərbaycan Cümhuriyyəti parlamenti tərkibində M.H.Hacinski, M.Ə.Rəsulzadə, Q.Qarabəyov, Ə.Səfikürdski, S.Ə.Ağamalı oğlu və Ə.Qardaşov olmaqla fəvqəladə səlahiyyətlərə malik xüsusi nümayəndəlik yaratdı. Bu nümayəndəlik yeni yaranmış AK(b)P MK-sı ilə siyasi hakimiyyətin təhvil verilməsi haqqında danışıqlar aparmalı idi. Bu nümayəndəlik, arxiv materiallarına görə, səlahiyyətlərin İnkilabi komitəyə (İK) verilməsi məsələsini müzakirə etmişdir. Bəzi tarixi əsərlərdə İnkilabi komitənin partiyanın 1920-ci il aprel plenumunda yaradılması haqqında məlumat verilir. Lakin bu informasiya arxiv materialları ilə təsdiq olunmur. Belə ki, AK(b)P MK-nın ilk plenumu aprel çevrilişindən iki ay sonra iyulun 23-də keçirilmişdir. Çox güman ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin siyasi hakimiyyəti təhvil verdiyi İnkilabi komitə bolşeviklərlə danışıqlar aparılan zaman yerli bolşeviklərin təşəbbüsü, yaxud da mərkəzin qərarı ilə yaradılmışdır. Beləliklə, 1920-ci il aprel hadisələri zamanı Şimali Azərbaycanda siyasi hakimiyyətin təhvil verilməsi, yəni hakimiyyətin irsilik məsələsini izləmək mümkün deyil.

İkinci fəslin “Azərbaycan SSR-də sovet rejiminin qanuniləşdirilməsi” adlı birinci yarım fəslində hakimiyyətin qanuniləşdirilməsi mexanizminə aydınlıq gətirilir. Hakimiyyətin legitimləşdirilməsi çox zaman hakimiyyətin özünə bəraət qazandırması prosesi və ya vasitəsi kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan istənilən hakimiyyətin legitimləşdirilməsinin bir neçə məlum metodu var. Hakimiyyətin legitimləşdirilməsi ilk növbədə siyasi hakimiyyətin xarakterindən asılıdır. Məsələn, əgər demokratik sistemlərdə hakimiyyətin legitimləşdirilməsi əhalinin sosial-iqtisadi rifahının yaxşılaşdırılması, qayda-qanunların möhkəmləndirilməsi və onlara total riayət olunması hesabına həyata keçirilirsə, totalitar və ya diktator rejimlərdə bu üsullar keçərli deyil. Sərt və ya tək hakimiyyətliyin, təkpartiyalılığın mövcud olduğu siyasi şəraitdə hakimiyyətin legitimləşdirilməsi əsasən xarizmatik obrazların yaradılması və ideoloji vasitələrlə həyata keçirilir. Xarizmatizm siyasi liderin ideallaşdırılmış obrazının yaradılması və onun mif və əfsanələrlə möhkəmləndirilməsini ehtimal edir. İdeoloji təzyiq vasitələri də

məhz bu imicin qorunmasına xidmət edir. Azərbaycan SSR-də ideallaşdırılmış Lenin və Stalin obrazı ümumtəhsil məktəblərində, ali məktəblərdə, elm ocaqlarında partiya və ictimai təşkilatların fəaliyyəti ilə təbliğ olunurdu. Həmin dövrdə nəşr olunmuş dərsliklərin, tarixi, ədəbi əsərlərin, ictimai elmlər sahəsindəki tədqiqatların mövzularının araşdırılması Lenin-Stalin obrazının ideallaşdırılaraq, böyüməkdə olan nəslin təfəkkürünə həkk edilməsi cəhdlərini açıq-aydın hiss etmək olar. Yerli liderlərin ideallaşdırılmış obrazına gəlincə burada iki şəxsin adı qeyd olunmalıdır - «Şərqi Lenini» adlandırılan N.Nərimanovun və «ədalətli, cəsarətli bolşevik» adlandırılan M.C.Bağirovun. Sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk illərdə yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı keçirilən cəza tədbirlərinə sərt təkpi verən, qeyri-millətlərin nümayəndələri qarşısında azərbaycanlıların hüquq və nüfuzunu qoruyan N.Nərimanov yoxsul təbəqənin ümumi məhəbbətini qazanmış bir liderə çevrilmişdi. Respublikadan uzaqlaşdırılması onun haqqında yaradılacaq əfsanələrin dərsliklərə düşməsinə şərait yaratmadı. Uzun müddət respublikaya rəhbərlik etmiş digər lider - M.C.Bağirovun da imicinə dərs vəsaitlərində rast gəlinmir. Yerli partiya xadimlərinin yaratdıqları əsərlərdə isə şəxsi münafişələr M.C.Bağirov obrazının ideoallaşdırılmasına imkan verirdi. Bununla belə M.C.Bağirovun partiya lideri təyin olunduğu gündən respublikanın bütün ictimai-siyasi və sosial həyatını nəzarətdə saxlamaq cəhətləri, yerlərdən gələn məktub, teleqram və qeydlərə operativ reaksiya vermə praktikası, incidilmiş, günahsız məhkum olunmuşların ona səmimi müraciəti partiya katibinin «ədalətli və səmimi kommunist» imicinin mövcudluğuna dəlalət edirdi. M.C.Bağirova gələn məktublar onun həqiqətən respublikanın bütün ictimai sferaları ilə məşğul olmaq və hər bir sahəni əhatə etmək cəhdlərinin olduğunu sübut edir.

Azərbaycan SSR-də sovet hakimiyyətinin legitimləşdirilməsində ideoloji işin təşkili mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu sahədə atılan ən önəmli və işlək vasitələrdən biri zəruri ictimai təfəkkürün formalaşdırılması və onun unifikasiyası idi. Bu problem bir tərəfdən partiya təbliğatının gücləndirilməsi və bu məqsədlə müqəddəsləşdirilmiş partiya liderlərinin obrazı yaradılmış dərs vəsaitlərinin buraxılmasını, digər tərəfdən isə bu dərsliklərdə irəli sürülən fundamental ideyaların şərh edilərək kütlələrə çatdırılmasını tələb edirdi. Bu baxımdan Pokrovskinin fəaliyyəti xüsusilə diqqətəlayiqdir. O, bütün tarixi prosesin ümumi konsepsiyasını marksizm nöqtəyi-nəzərindən şərh etməyə cəhd göstərmiş ilk sovet tədqiqatçılarından biri idi. Marksist-leninçi-stalinçi tezislərin «düzgün şərh» məsələsi o qədər incə və zərif bir məsələ idi ki, bu məqsədlə səfərbər edilmiş qulluqçular və

partiya işçiləri «partiyanın ali xəttindən yayınmaqda» günahlandırılmaqdan ehtiyat edərək, əslində klassiklərin ideyalarına izah məsələsini maksimal formallaşdıraraq, kitabların yenidən köçürülməsi ilə məşğul olurdular.

Sovet hakimiyyətinin legitimləşdirilməsində təhsil və mədəniyyətin rolu misilsiz idi. Sovet ədəbiyyatının formalaşdırılması zamanı tarixi ənənələr və irsdən yalnız inqilabi işin məzmun və strukturuna uyğun gələn əsərlərin təbliğinə geniş yer verilirdi. Bu baxımdan M.F.Axundov klassik nümunə ola bilər. Özünün fəlsəfi əsərlərində M.F.Axundov mürtəcə rejimə, mütilik və ümitsizliyə, dinə və dini fanatizmə qarşı mübarizəni ön plana çəkirdi. Sovet hökumətinin M.F.Axundova olan marağı da məhz bununla izah olunurdu. M.F.Axundov əsərlərinin geniş nəşri və təbliğatı dinə qarşı onun amansız mübarizəsi, köhnə əlifbanın ləğvinə çalışması, monarxiya üsuluna qarşı etirazı, insan azadlığının təcəssümü, Rusiya faktorunun şərq üçün olduqca xeyirli və gərəkli olması, Azərbaycanın Rusiya tərkibinə qatılmasının tarixi əhəmiyyət kəsb etməsini sübuta yetirməsinə cəhdi ilə şərtlənir.

İkinci fəslin “Sovet dövlət quruculuğu” adlı ikinci yarım fəslində ali hakimiyyət orqanlarının yaradılması və formalaşdırılmasından bəhs edilir. Hakimiyyətin təhlilində onun legitimləşdirilməsindən başqa leqallaşdırılması məsələsi də aktualıq təşkil edir. Hakimiyyətin legitimləşdirilməsinə nisbətən onun leqallaşdırılması bir qədər asan və uzun sürməyən bir prosesdir. Belə ki, əgər hakimiyyətin legitimləşdirilməsi hakim qüvvələr tərəfindən gərgin əmək və küllü miqdarda vəsait tələb edirsə, hakimiyyətin leqallaşdırılması, yəni hüquqi cəhətdən sənədlərdə möhkəmləndirilməsi o qədər də çətin deyil. Hakimiyyəti ələ keçirmiş bolşeviklərin hakimiyyəti leqallaşdırması müvafiq hüquqi sənədlərin və dövlət orqanlarının yaradılması ilə həyata keçirilirdi. Hakimiyyətin leqallaşdırılması ona xalq inamını qazandırmadığı üçün onun qiyməti də yüksək deyildi. Məhz buna görə bolşeviklər öz hakimiyyətlərinin leqallaşdırılmasından çox legitimləşdirilməsinə diqqət verirdilər. Sovet təcrübəsində əvvəlcə bolşevik hakimiyyəti orqanları yaradılır, fəaliyyətə başlayır, sonra isə onların hüquqi bazası formalaşdırılırdı. SSRİ-nin digər respublikalarında olduğu kimi Azərbaycan SSR-də də sovet hakimiyyətinin leqallaşdırılması iki istiqamətdə həyata keçirilirdi: birincisi, yeni sovet qanunları və aktlarının yazılması və onların işləmə mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi, yəni sovet qanunvericiliyinin yaradılması və ikincisi, sovet hüquqi təfəkkürünün formalaşdırılması.

Sovet hüquq sisteminin siyasi-hüquqi əsasını kommunist partiyasının və sovet dövlətinin qəbul etdiyi qanunvericilik aktları, qərar və

qətnamələri təşkil edirdi. İstənilən dövlətdə hüquqi siyasətin formalaşdırılması əsasən dövlətin səlahiyyətinə daxildir. Demokratik dövlətlərdə bu prosesə ictimai qurumlar, müxtəlif siyasi partiyalar qoşulduğu halda sovet dövlətində 1920-1930-cu illərdə mövcud olmuş siyasi sistem bu prosesdə dövlətin funksiyalarını əvəz edən partiyanın arzu və istəklərinin əks olunmasını mümkün etmişdi. Bu baxımdan sovet qanunvericiliyinin əsasını təşkil edən konstitusiyaların təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sovet dövlətinin qurulduğu ilk dövrdə sovetlərin təşkili və fəaliyyətinin yüksək səviyyəyə qaldırmasına böyük diqqət yetirilirdi. Bununla əlaqədar müxtəlif qəzalarda sovetlərin fəaliyyətinin təftişi və onlarla bağlı hesabatların mərkəzə göndərilməsi sistemə hal almışdı. Bu hesabatlar yerlərdə mövcud olan problemlərin aşkarlanması, müəyyən çatışmamazlıqların düzəldilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu sənədlər eyni zamanda dövrün abı-havasının öyrənilməsi baxımından əvəz edilməz mənbələrdir. 1928-ci ildə Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının təftişi ilə əlaqədar MK-nın Təşkilat kollegiyasının iclasında müəyyən qeydlər edilmişdi. Bunların içərisində sovet orqanlarında savadsız kadrların üstünlük təşkil etməsi (hesabatda göstərilirdi ki, bütün işçilərin təxminən 40%-i savadsızdır), dairə və kənd soveti işçilərinin maddi təminatının olduqca aşağı olması və bunun nəticəsi kimi kənd axını ən aktual problem kimi qeyd edilmişdi.²⁵ Sovetlərin kütlələrdən uzaq olması, kənd sovetlərinin qəti sinfi mövqe nümayiş etdirməməsi sovetlər üzərində partiya rəhbərliyinin zəifliyi ilə izah olunurdu. 1920-ci illərdə Sovetlərin işinin təşkilində kütlələrin aktiv iştirakını dəstəkləyən partiya orqanları bunu yığıncaqlarda kütlələrin irad və istəklərinin nəzərə alınması, vaxtaşırı yığıncaqların təşkili və s. həyata keçirməsi ilə təmin etməyə çalışırdılar. Bunun üçün ilk növbədə sovet sədrlərinin kütlələrə yaxın olması və kəndilər qarşısında hesabat verməsi lazım idi. Partiya MİK-nin yerli partiya komitələri və sovetlərlə əlaqəsinin gücləndirilməsinə də mühüm əhəmiyyət verirdi.

Sovet hökumətinin möhkəmləndiyi və sovet dövlət işinin təkmilləşdiyi bir dövrdə sovetlərin təşkili və iş mexanizmində ciddi dəyişikliklər müşahidə olunur. İlk növbədə sovetlərin tərkibi nizamlanır. Əvvəlki illərlə müqayisədə sovetlərin tərkibində kommunistlər üstünlük təşkil edirlər. 1939-cu ildə AzSSR Ali Sovetinin 310 deputatından yalnız

²⁵ ARPIİSSA, f.1, siy.142, iş 24, v.3

82-si partiya üzvü deyildi. Naxçıvan Muxtar Respublikasında bu rəqəm müvafiq olaraq 66 və 22 təşkil edirdi. AzSSR-dən SSRİ Ali Sovetinə 46 deputat göndərilirdi ki, onların da demək olar ki, hamısı partiya üzvü idi.

Sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərində sovet dövlət və məhkəmə strukturlarının formalaşdırılması sahəsində atılan addımlar və həyata keçirdiyi islahatlar bu iki sahənin partiya orqanları qarşısında hesabatlılığını təmin edir və onların üzərində partiya nəzarəti mexanizmini yaradırdı. Lakin 1920-30-cu illərdə qurulmaqda olan rejim hakimiyyətin bölüşdürülməsi prinsipini formal olaraq, həyata keçirirdi. Səlahiyyətləri dəqiq müəyyənləşdirilmiş dövlət institutları əslində partiya-bürokratik aparatına tabe idilər.

İkinci fəslin "Güc strukturlarının yaranması və fəaliyyəti" adlı üçüncü yarım fəslində əsasən Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası, Xalq Daxili İşlər Komissarlığı, Siyasi İdarə və müxtəlif illərdə yaradılmış müxtəlif fəvqəladə komitələrin fəaliyyəti tədqiq olunur. Cəza tədbirlərinin həyata keçirilməsi sovet güc strukturlarının səlahiyyətinə daxil idi. 1920-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan SSR-də dövlət aparatı orqanları ilə yanaşı güc strukturlarının da formalaşması başlanır. Sovet Azərbaycanın güc strukturları sovet hakimiyyətinin bərqərar olduğu ilk gündən qeyri-məhdud səlahiyyətlər əldə etdilər. Respublikanın siyasi həyatında onların nüfuzunun artması ilk növbədə sovetləşmədən sonra ölkədə yaranmış ictimai-siyasi şəraitlə bağlı idi. Bütün respublika ərazisində müqavimət hərəkatının vüsət aldığı, quldurluğun çiçəkləndiyi bir dövrdə sovet qanunçuluğunu pozanlara qarşı ciddi tədbirlər görmək labüd idi. Həmin illərdə ölkədə yaranmış saysız-hesabsız fəvqəladə komissiya və təşkilatların mövcud olması da bununla izah olunmalıdır.

Azərbaycan SSR FK-sı olduqca geniş səlahiyyətlərə malik idi və birbaşa AK(b)P MK-nın sərəncam və göstərişlərini yerinə yetirirdi. İlk vaxtlar AzFK işçilərinin siyasi məsələlər üzrə şübhəli sayılanları istintaq və məhkəməsiz güllələmək səlahiyyəti də var idi. Sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk dövrdə güc strukturlarının səlahiyyət və fəaliyyət sərhədləri dəqiq müəyyənləşdirilmədiyindən onların fəaliyyətində müəyyən uyğunsuzluq yaranırdı. 1920-30-cu illərdə məsul vəzifələrin kooptasiyasından geniş istifadə olunurdu. Bu praktika Azərbaycan SSR-nin güc strukturlarında da tətbiq olunurdu. Məsul vəzifələrinin kooptasiyası zamanı əsas prinsip dövlət orqanlarının fəaliyyət sferası idi. Məsələn, AzFK-nın sədri M.C.Bağirov eyni zamanda Xalq Daxili İşlər Komissarı, Qorobçenko Xalq Ədliyyə Komissarının müavini, Dövlətov (Dövlətyan) Xalq Fəhlə-Kəndli İnspeksiyası komissarının müavini vəzifəsini tuturdular.

Bunun bir neçə səbəbi var idi. Əvvəla, vəzifələrin kooptasiyası partiya orqanlarına mühüm qərarların qəbulu və icrası zamanı tam sərbəstlik verirdi. Dövlət orqanlarından biri fəaliyyət mexanizmini tənzimləyən qərarların qəbul edilməsi, digəri isə onun həyata keçirilməsində məsuliyyətli olur, hər iki orqan isə eyni şəxs tərəfindən təmsil edilirdi. İkincisi, bu praktika məsul işçilərin tam nəzarətdə saxlanması, onların fəaliyyət azadlığının məhdudlaşdırılması və məsuliyyətlərinin artırılmasını təmin edirdi. Üçüncüsü, dövlət postlarının kooptasiyası partiya bürokratiyasının daralması və dövlət idarəçiliyinin kiçik bir qrupun əlində cəmləşməsinə imkan verirdi. Sözsüz ki, bu praktikanın mənfi cəhətləri də mövcud idi. Lakin bu mənfi cəhətlər partiyanın deyil, əhalinin mənafeyinə zərər vurduğundan bir o qədər də önəmli sayılmırdı.

Respublikanın digər güc strukturu, geniş səlahiyyətlərə malik Xalq Daxili İşlər Komissarlığı (XDİK), AzİK-nın dekreti ilə 1920-ci il iyunun 9-da yaradıldı. Bu qurumun ilk komissarı Həmid Sultanov olmuşdur. Sovet dövlət aparatının partiya orqanlarına tam təbəçilik prinsipini rəhbər tutan bolşeviklər tezliklə icra komitələri nəzdində XDİK-nın şöbələrini yaratdılar. Axırıncılar isə öz növbəsində quberniya, qəza və kənd icra komitələrinin XDİK ilə sıx əlaqəsini təmin edirdilər. Quldurluq, əksinqilabi hərəkət və sabotajla mübarizədən başqa XDİK-nın əməkdaşları ölkədə ictimai-siyasi vəziyyət haqqında məlumat toplanması ilə də məşğul olurdular. Bunun nəticəsi olaraq, XDİK-nın hesabatlarında 1920-1930-cu illərdə respublikada yaranmış iqtisadi və siyasi vəziyyətin təhlili üçün geniş informasiya toplanmışdır. Sovet dövlət orqanlarının istənilən strukturuna daxil olmaq imkanına malik XDİK-nın əməkdaşları respublikada yaranmış vəziyyətin obyektiv şərhini verir, yaranmış böhranlı vəziyyətdən çıxış yollarını təklif edirdilər.

Azərbaycan SSR ərazisində mövcud olmuş digər güc strukturu, Azərbaycan Hərbi-İnqilabi Tribunalı (AzHİT), AzMİK-nın dekreti ilə 1920-ci ilin yayında yaradılmışdı. 1922-ci ildə AzHİT-nin nəzdində Hərbi kollegiya yaradılmışdı. AzHİT azərbaycanlıların azlıq təşkil etdiyi qurumlardan idi. Yarandıqları ilk dövrdə bu qurumlar fəaliyyətlərində, qəbul etdikləri qərarlarda qanun çərçivəsini aşmamağa çalışırdılar.

1930-cu illərin əvvəllərində kollektivləşmənin gedişi ilə əlaqədar gərginləşməkdə olan ictimai-siyasi durum ölkə rəhbərliyini güc strukturlarının tərkibində dəyişikliklər etməyə və onların funksiya və fəaliyyət sərhədlərini dəqiqləşdirməyə vadar edir. AzSSR XDİK müvəqqəti olaraq, 1930-cu il martın 31-də AzMİK və AzSSR XKS-nın birgə qərarı ilə ləğv edildi. Dövlət və idarə milisi üzrə mərkəzi inzibati idarə və cinayət

axtarışı AzDSİ-nin səlahiyyətlərinə verildi. Ümumittifaq Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin (ÜMİK) və SSRİ XKS-nın birgə sərəncamı ilə milisin hərbiləşdirilməsi, XDİK-nın ləğv edilməsi və Baş Milis İdarəsinin (BMİ) Dövlət Siyasi İdarəsinin (DSİ) nəzdinə keçməsi qərara alındı. XDİK fəaliyyəti dörd il sonra bərpa edildi. 1934-cü il iyulun 10-da SSRİ MİK qərarı ilə ümumittifaq əhəmiyyətli Xalq daxili işlər komissarlığı yaradıldı. Baş Dövlət Siyasi İdarəsi Dövlət Təhlükəsizliyinin Baş İdarəsi (DTBİ) adı ilə həmin qurumun tərkibinə daxil edildi. XDİK tərkibində 6 idarə, 3 şöbə fəaliyyət göstərirdi. XDİK bu strukturu 1941-ci ilə qədər saxlanılmışdı. 1930-cu illərdə SSRİ XDİK-nın yalnız mərkəzi aparatında 8211 nəfər çalışırdı.

Azərbaycan SSR-də sovet güc strukturlarının formalaşması 1920-ci illərin ortalarında demək olar ki, başa çatdı. Partiyanın bu orqanlar qarşısında qoyduğu əsas vəzifələr – əksinqilabi elementlərə qarşı mübarizə, düşmən sinfin nümayəndələrinin aşkarlanaraq zərərsizləşdirilməsi, sovet qanunlarının qeyd-şərtsiz və müzakirəsiz qəbul edilməsi, partiya üçün ictimai rəyin formalaşdırılması və s. müvəffəqiyyətlə yerinə yetirildi. Güc strukturları səlahiyyətlərini aşmaları bahasına da olsa ölkəni tam nəzarətdə və itaətdə saxlamağa müvəffəq olurdular. Cəmiyyətin bütün sahələrinə qeyd-şərtsiz daxil olmaq və istənilən orqan və müəssisələrdə yoxlamalar aparmaq səlahiyyətinə malik bu strukturlar əslində ölkədə partiyanın gözü və qulağı rolunu oynayırdılar. Sovet hakimiyyətinin bütün tədbirlərini təşkil edən bu strukturlara verilən geniş səlahiyyətlər onlara seçki kompaniyalarının təftiş edilməsi, seçkilərin nəticələrinin yoxlanılması, dəyişdirilməsi, qeyri idarəetmə orqanlarının nəzarətdə saxlanılması və s. kimi imkanlar verirdi.

Tədqiqat işinin **“Azərbaycan SSR-də ideoloji və siyasi səfərbərlik”** adlı **üçüncü fəsl** ideoloji cəbhənin və kütləvi repressiyaların təhlilinə həsr olunub. 1920-ci illərin sonları üçün sovet dövləti dini siyasətini qanun çərçivəsində əsaslandırmaq üçün müvafiq tədbirlər görmüş və həyata keçirilən antidini tədbirlər üçün tam hüquqi baza hazırlaya bilmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda bu proses digər respublikalardan bir qədər fərqli istiqamətdə aparılmışdır. Bunun əsas səbəbi isə ittifaqa daxil olan respublikalar içərisində dini mənsubiyyətə görə yalnız Azərbaycanın fərqlənməsi idi. Həm slavyan, həm də Cənubi Qafqazın iki respublikası müəyyən təriqət fərqləri nəzərə alınmazsa xristian dininə mənsub idilər. **Üçüncü fəslin “Sovet ideologiyası: din, mədəniyyət, mətbuat” adlı birinci yarım fəslində** Azərbaycan cəmiyyətinin mənəvi dəyərlərinin formalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət

kəsb etmiş vasitələrin təhlili həyata keçirilir. Azərbaycanca islam dininin güclü mövqeyə, din xadimlərinin isə böyük nüfuza malik olması respublikada dinə qarşı qanunvericiliyin formalaşdırılmasında müəyyən ləngimələrə səbəb olmuşdur. Məsələn, Azərbaycanda dövlətin dindən ayrılması haqqında qanun 1920-ci illərin sonlarında qəbul edilmişdi. Azərbaycan SSR-də sovet hakimiyyətinin fəaliyyət göstərdiyi 10 il ərzində dini siyasət konstitusiyanın 4-cü maddəsi ilə nizamlanırdı. Maddədə deyilirdi: “Vətəndaşların həqiqi vicdan azadlığını təmin etmək məqsədilə kilsə dövlətdən, məktəb isə kilsədən ayrılır, hər bir vətəndaş dini və dinə qarşı təbliğat azadlığını qəbul edir”²⁶. 1928-ci il oktyabrın 28-də AzMİK Rəyasət Heyətinin AK(b)P MK-ya göndərdiyi məktubda dini siyasətin formalaşdırılması istiqamətində qanunvericilikdə mövcud olan boşluğun doldurulması vacibliyi vurğulanır. Buna cavab olaraq, AzMİK MK-nın Təbliğat-Təşviqat Şöbəsinə (TTŞ) “Azərbaycan SSR-də kilsənin dövlətdən ayrılması haqqında qanunun mətbuatda dərc edilməmək şərti ilə qəbul edilməsi mümkünlüyü haqqında məlumat verir. Elə həmin il AzMİK Azərbaycanda kilsənin dövlətdən ayrılması haqqında qanun qəbul edilir. Qanunda mövcud olan bir sıra ziddiyyətli məqamlar onun natamam olmasına və Rusiya qanunvericiliyini təqlid etməsinə dəlalət edir: « ...2. Hər bir vətəndaş istədiyi dinə etiqad edə bilər, və yaxud heç bir dinə etiqad etməyə bilər; 3. Heç bir vətəndaş dini görüşlərinə istinad edərək vətəndaş vəzifələrini icra etməkdən imtina edə bilməz; ...7. Mülkü vəziyyəti müəyyənləşdirən aktlar yalnız mülkü hakimiyyət tərəfindən həyata keçirilir;... 11. Dini və kilsə institutlarının heç biri xüsusi mülkiyyət hüququna malik deyil”²⁷. 1928-ci ildə sovet hökuməti Azərbaycanda daha bir vacib qərar qəbul edir. Bu qərara görə bütün müsəlman komsomolçu qadınların çadranı atması nəzərdə tutulurdu. Qərar qəbul olunurdu ki, “AzMİK-nın kommunist fraksiyasından türk qadınlarının çadralarını atması haqqında dekretin qəbul edilməsi məsələsinin müzakirəsi xahiş olunsun”²⁸.

“Bolşevik partiyasının Azərbaycanda milli siyasəti” adlı ikinci yarım fəsildə milli siyasətin formalaşması və işləmə mexanizmləri təhlil olunur. Şimali Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduğu ilk illərdə respublikada milli siyasət sahəsində heç bir ciddi dəyişiklik olmamışdır. Siyasi rəhbərlik əsasən, rus və rus dilli xristian əhəlinin nümayəndələri ilə təmsil olunurdu. Partiya və dövlət aparatında milli azlıqlar yerli əhaliyə nisbətən çoxluqda idilər. Respublika daxilində «inqilabi qayda-qanun» və

²⁶ Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi (AR MDA), f.379, siy.40s, iş 187, v.35

²⁷ ARPiİSSA, f.1 siy.40s, iş 187, v.36

²⁸ ARPiİSSA, f.1 siy.40s, iş 424, v.34

«nizam-intizam» rus və erməni hərbiçilərindən ibarət dəstələr tərəfindən qorunurdu. Respublikada rus dili de-facto dövlət dilinə çevrilmişdi. Yerlərdə əhalinin dili, dini və milli hissələrinə hörmətsizlik və etinasızlıq göstərilirdi. İlk illərdə bolşevik partiyasının rəhbər tutduğu xalqların bərabər hüquqluluğu prinsipi respublikada yerli bolşeviklər arasında partiyanın, ordu hissələrinin, dövlət strukturlarının milliləşdirilməsi, türkləşdirilməsi kimi anlaşılırdı. Bu tendensiya müəyyən dövrlərdə N.Nərimanov, G.Xanbudaqov, M.C.Bağirov tərəfindən dəstəklənmiş və aktiv müdafiə olunmuşdu. Lakin obyektiv və subyektiv səbəblər (milli kadrların və milli bolşeviklərin çatışmaması, azərbaycanlı bolşeviklər arasında ideya və məslək birliyinin olmaması, yerli əhali arasında kütləvi savadsızlıq, dini təfəkkürün dünyəvi bilikləri üstələməsi və s.) bu məsələnin həllində müvəffəqiyyət qazanmağa imkan verməmişdir.

1920-ci illərin ortalarına doğru bolşeviklərin milli siyasət sahəsində həyata keçirdikləri islahatların obyektiv səbəbləri var idi. Bunlara ilk növbədə yerlərdə kommunist partiyasının nüfuzunun artırılması, böyüməkdə olan yeni nəslin nümayəndələrinin sosial dayağa çevrilməsi, milli azlıqların ölkənin siyasi həyatına aktiv cəlb edilməsi və bununla da dünya ictimaiyyətinə millətlərin bərabər hüquqluluq prinsipinin necə işləməsinin nümayiş etdirilməsi aid idi. Digər tərəfdən 1920-ci illərin ortalarında partiya daxili çəkişmələrin artması, siyasi gərginliyin geniş vüsət alması, dövlət hakimiyyətinin siyasi elita arasında bölüşdürülməsi bu islahatları zəruri edirdi. Yerli siyasi liderlərin mərkəzdənqaçma tendensiyasının neytrallaşdırılması və mərkəzin nüfuz dairəsinin genişləndirilməsi də milli sahədəki islahatlara təsir edən amillərdən idi.

Bu islahatların nəticəsi olaraq, bolşeviklər yerlərdə mədəni-maarif sahəsində geniş miqyaslı layihələr həyata keçirməyə başladılar. Milli azlıqların, millətlərin bərabər hüquqluluq prinsipini rəhbər tutaraq, bu dövrdə sovet hökuməti tərəfindən doğrudan da təqdirə layiq tədbirlər həyata keçirildi. Partiya və sovet dövlətinin qəbul etdiyi bütün qanun və rəsmi xarakterli qərar və sərəncamlar operativ olaraq, milli azlıqların dilinə tərcümə olunurdu. Bolşeviklərin Azərbaycan SSR-də yeritdikləri milli siyasətin təhlili onun xarakteri və əsas istiqamətləri haqqında fikir yürütməyə imkan verir. İlk növbədə qeyd olunmalıdır ki, bolşeviklərin hakimiyyətə gəldiyi ölkə çoxmilli imperiya idi. Bu ölkənin ərazisində məskunlaşmış xalqlar sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni inkişaf səviyyəsinə görə müxtəlif pillədə dururdular. Bu xalqların bir qismi milli özünüdərkətmə səviyyəsinə Rusiya imperiyası tərkibinə qatılmazdan öncə, bir qismi Rusiya işğallarından sonra, o biri qismi isə Rusiya imperiyasının

dağılmasından sonra çatmışdılar. Lakin Rusiya imperiyasında mövcud olmuş spesifik siyasi şərait milli özünüdərkətmənin iki istiqamətdə, siniflər arası (şaquli) və millətlər arası (üfqü) inkişafına zəmin yaratmışdı.

Tarixən millətin formalaşması üç əsas mərhələdən keçir. Birinci mərhələ cəmiyyətin yuxarı təbəqələrinin, yəni elitanın etnikləşməsi və etnik köklərin dərk edilməsi nəticəsində maarifçilik maraqlarının yaranması və milli konsepsiyanın rüşeymlərinin formalaşması ilə üst-üstə düşür. Şimali Azərbaycanda bu mərhələ İranın siyasi nüfuzuna son qoyulması və dövlətçilik ənənələrinin bərpasına cəhd göstərilməsi dövrü idi. Bolşeviklərin milli siyasətinin təhlili zamanı Sovet İttifaqının necə deyil, hansı zəmin əsasında yaranması daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sovet praktikasında yüzlərlə xalqın və millətin vahid bir dövlətin hakimiyyəti altında birləşdirilməsi güclü təzyiqlər altında həyata keçirilirdi. Bu dövətdə yaradılan inzibati bölgələr milli deyil, ərazi prinsipinə uyğun həyata keçirilmişdi. Bu prinsip xalqların milli mentalitetinin yeniləşdirilməsi, tarixi köklərin və tarixi ənənələrin unudulması, spesifikliyin beynəlmilləşdirilməsi, yerdəyişmə, köçürülmə və sürgünlər ilə həyata keçirilirdi. Bolşeviklər malik olduqları «kütlələrdən» «sovet xalqı» yaratmağa çalışır, anlamaq istəmədilər ki, bu kütlə müxtəlif tarixi, milli, dil və dini ənənələrə, mədəniyyətə malik milli qruplardan təşkil olunub, və onları repressiv, cəza tədbirləri ilə tarixi köklərdən qoparmaq mümkün olmayacaq. Yetmiş ildən çox bir dövrdə mövcud olmuş Sovet İttifaqının bütün sosial-iqtisadi və siyasi ziddiyyətlərə baxmayaraq, milli konfliktlər zəminində dağılmağa başlaması buna bir sübut oldu.

Üçüncü fəslin “1920-30-cu illərin kütləvi repressiyaları” adlı üçüncü yarım fəslində Stalin rejiminin həyata keçirdiyi kütləvi qırğınların səbəb və məqsədlərinə aydınlıq gətirilir. Şimali Azərbaycanda bolşevik hakimiyyətinin bərqərar olması respublika ərazisində fəvqəladə vəziyyət rejiminin qurulması ilə başa çatdı. Bu rejim respublika daxilində müxtəlif komitə, komissiya və üçlüklər tərəfindən möhkəmləndirildi. Bu rejimin ilk zərbələri isə bolşevik hakimiyyətinin siyasi, sinfi düşmənləri olan burjuaziya, mülkədar və əsasən onların içərisindən çıxmış milli ziyalıların nümayəndələrinə qarşı çevrildi. Respublika əhalisinin bu təbəqəsinə qarşı «sərt inqilabi qanunçuluq» prinsipini tətbiq edən bolşeviklər ilk növbədə potensial siyasi rəqiblərini mübarizə meydanından təmizləməyə çalışırdılar. Bu mübarizə 1920-ci illərin ortalarına qədər, respublika ərazisində siyasi müxalifət partiyaları və onların mətbuat orqanlarının son təmsilçilərinin fiziki və mənəvi məhvi başa çatanadək davam etdi. 1920-ci illərin əvvəllərində esərlərin «Xalqçı» partiyası, «İttihad», «Müsavət» partiyasının

Lənkəran, Gəncə, Qarabağ, Şamaxı və Naxçıvan şöbələri və s. dağıldı. Bolşevik partiyasının ən güclü düşməni olan Müsavat partiyasına qarşı ən ciddi mübarizə də məhz bu dövrdə həyata keçirildi. 1923-cü ildə güc strukturlarının «Müsavat Mərkəzi Komitəsinin Birinci tərkibi» kimi qələmə verdiyi heyət məhv edildi. 1926-cı ildə bu partiyanın «ikinci tərkibi»nin fəaliyyətinə son qoyulduğu bildirildi. Bolşevik partiyasının siyasi düşmən hesab etdiyi şəxslərin bir qismi güllələndi, böyük bir qismi isə həbs düşərgələrinə göndərildi. 1926-cı il oktyabrın 13-də respublika XKS iki həftə ərzində respublika ərazisindən keçmiş bəy, xan və mülkədarların əmlakları müsadirə olunmaq şərti ilə sürgün edilməsi haqqında qərar qəbul edir. Qeyd etmək lazımdır ki, sürgün ərəfəsində bu «sınıf düşmənləri»in iqtisadi vəziyyəti yoxsul kəndlilərin vəziyyətindən heç nə ilə fərqlənmirdi. Azərbaycan SSR-nin səlahiyyətli orqanları bu şəxslərin könüllü surətdə respublika ərazisini tərk etməsinə icazə verirdi. Lakin respublikanı könüllü tərk etmiş şəxslərin geriyə qayıtması Azərbaycan MİK-in xüsusi razılığı əsasında mümkün ola bilərdi.

İnqilabi qanunvericiliyə uyğun olaraq, sürgün və köçürülmə 20 gün ərzində həyata keçirilməli idi. Bu müddət ərzində köçürülənlər ixtiyarlarında olan mülkiyyəti satmalı, müəyyən hazırlıqlar görməli idilər. Köçürülməyə məhkum edilənlərin şikayət etmək, hər hansı dövlət strukturuna müraciət etmək hüququ yox idi. Bu şəxslər xalq və rejim düşməni kimi bütün hüquqlardan, yəni vətəndaş hüquqlarından məhrum edilmişdilər. Məhz buna görə köçürülmə və sürgün tədbirləri zamanı çoxlu özbaşnalıqlara yol verilir, çox zaman bu tədbirlər şəxsi-qərəzlilik, düşmənçilik zəminində aparılır, vəzifəli şəxslərin tez-tez vəzifə səlahiyyətlərini aşması ilə müşayiət olunurdu. Ümumən, 1920-ci illərdə həyata keçirilən kompleks tədbirlər nəticəsində ölkədə təkpartiyalı siyasi sistem, informasiya blokadası bərqərar olundu, siyasi plüralizmin ideoloji bazası dağıldı. Ölkə əhalisi arasında mənəvi ruh düşgünlüyü, şəxsiyyətin simasızlaşdırılması, milli hissələrin tapdalanması kütləvi surətdə həyata keçirilən cəza tədbirlərinin, yerindəcə güllələnmə, sürgün olunma, köçürülmə, elementar vətəndaş hüquqlarından məhrum edilmə və s. vasitəsilə mümkün oldu.

1930-cu illərin əvvəllərində ölkəni yeni repressiya dalğası bürüdü. Bu dəfə repressiv tədbirlər siyasi və sinfi düşməne qarşı deyil, əhalinin yoxsul, müdafiə olunmayan təbəqəsi, fəhlələrə, onların sinfi müttəfiqi olan kəndlilərə, keçmiş partiya liderlərinə, köhnə bolşeviklərə və bolşevik ziyalıları nümayəndələrinə qarşı yönəldilmişdi. Bu repressiyaların əsas səbəbi sinfi mübarizə və siyasi düşməne qarşı müharibə deyil, yaranmış

iqtisadi və siyasi gərginliklər idi.

1930-cu illərin ortalarında kollektivləşmə və qolçomaqlara qarşı mübarizənin başa çatdırılması ilə «əksinqilabi elementlərə» qarşı mübarizə başlamış oldu. Həyata keçirilən repressiv tədbirlər kütlələr içərisində sovet dövlət və partiya orqanlarının fərqli imicini yaradırdı. Hətta mürəkkəb siyasətdən uzaq olan xalq kütləsi belə bu tədbirlərin səbəblərini anlamağa çalışaraq, həyatlarında daha «düzgün» və «əsl inqilabi» mövqe tutmağa çalışırdılar. Bu mövqe isə sıradan insanların özlərini qorumaq üçün yaxınlarına, dostlarına, qohumlarına böhtan atmaları, əksinqilabi fəaliyyətdə ittiham və «ifşa etmə»ləri ilə nəticələnirdi. Bu yalan və uydurma ilə dolu məktublar, ərizələr çox zaman şəxsi qisasçılıq, intiqam, şəxsi təhlükəsizliyin təmin edilməsi, vəzifə almaq, müəyyən mövqe qazanmaq və s. naminə edilirdi.

Dissertasiya işinin sonunda tədqiqatçının irəli sürdüüyü elmi müddəaların xülasəsi və əldə edilən nəticələr tezis şəklində öz əksini tapmışdır. **Nəticədə** elmi ümumiləşmələr aparılır.

1920-ci illərin sonu-1930-cu illərin əvvəllərində həm mərkəzdə, həm də yerlərdə siyasi hakimiyyətin nümayəndələri arasında fikir ayrılıqları və ixtilaf artmaqda idi. Bu qarşıdurmaların əsas səbəbi gündə gündən artmaqda olan sosial və iqtisadi gərginlik idi. Rəsmi siyasətə müxalif olan qüvvələr sovet hakimiyyətinin ənənəvi kursdan yayınaraq, tədricən deformasiyaya uğradığını vurğulayırdılar. Ölkə əhalisi və iqtisadiyyatının lazımsız dərəcədə səfərbər olunmasının yanlış olduğunu anlayan bu qüvvələr yeni istiqamətlər üzərində düşünməyə, mövcud qaydaları dəyişməyə təşəbbüs göstərirdilər. Stalin hakimiyyəti buna yol verməyərək, kütlələrin cəlb olunduğu istənilən diskussiyayı siyasi hakimiyyətə təhlükə kimi qiymətləndirirdi. Bu baxımdan siyasi müxalifətin platformasının fəhlə kütləsindən gizlədilməsi, müxalifətin partiyanın başı üstündən birbaşa fəhlələrə müraciətinin kəskin tənqid edilməsi müşahidə olunurdu.

Stalin rejimi ona qarşı dayana biləcək qüvvələrin səsinin geniş kütlələr tərəfindən eşidiləcəyindən ehtiyatlanaraq, onların siyasi platformasının mətbuatda dərc olunmasına imkan vermirdi. Sovet mətbuatı Trotski-Zinovyev müxalifətin ən ağır cinayətlərdə ittiham edərək, bu platformaya qərəzli şərhlər çap etdirirdi. Bununla əlaqədar MK-nın Siyasi Bürosu və Mərkəzi Partiya Nəzarəti Rəyasət Heyətinin 1927-ci ilin sentyabrında keçirilən birgə iclasında çıxış edən Zinovyev Stalini «partiyadaxili demokratiyanı boğmaqda və müxalifata açıq çıxış etməyə imkan verməməkdə günahlandırır. Stalinin müxalifət platformasından və

fəhlələrin bu platformaya ola biləcək reaksiyasından açıq-aşkar qorxdığı hiss olunur. Həmin iclasda Stalin mövqeyindən çıxış edən Rudzutak müxalifətə qarşı əsassız və mənasız ittihamlar (komitələr təşkil etməkdə, bolşevikləri fəhlə sinfi ilə birbaşa əlaqə yaratmaqda və s.) günahlandırır: «İndi partiya üzvlərində belə bir fikir yaranacaq ki, bunu etmək olar». Başqa sözlə partiya müxalifətin kütlələrlə əlaqə yaratmaq cəhdini bir prezident kimi qiymətləndirərək, gələcəkdə bunun istənilən qüvvələr tərəfindən təkrarlanacağından ehtiyat edirdi. 1920-ci ildən, sovet hakimiyyəti bərqərar olduğu ildən, ikinci dünya müharibəsinin başlanmasına qədər Sovet İttifaqı ərazisində aparılan kütləvi cəza və zorakılıq tədbirləri sonralar siyasi ədəbiyyatda totalitarizm, avtoritarizm kimi qiymətləndiriləcək bir sistemin əsasının qoyulmasında vasitə oldu. Bu sistemin mahiyyəti, xarakterik xüsusiyyətləri, iş metodları və yaranma mümkünlüyü haqqında müxtəlif konsepsiya və nəzəriyyələrin formalaşmasına baxmayaraq, bu sistemin antiliberalist, antidemokratik zəminə malik olması şübhə doğurmur. Lakin qəribədir ki, çox zaman politoloqlar totalitarizmi liberalizm və demokratiyaya qarşı qoyaraq, onu siyasi emansipasiyanın, yəni ifrat demokratlaşmanın bəhrəsi hesab edirlər. Siyasi sistemlərin tənqidçiləri olan Talmon, Tokiyevil, Halberstam və b. sübut etməyə çalışdılar ki, totalitar üsul-idarə çox zaman siyasi emansipasiyanın müasir ideali ilə birgə yaranır. Güclü demokratik dəyişiklərin baş verdiyi cəmiyyətlərdə lazımi əsas və özül olmadıqda bu dəyişikliklər totalitarizm səviyyəsinə keçməyə başlayır. Nümunə kimi Almaniyada ən demokratik rejim olan Veymar respublikasının nasizmlə, Rusiyada isə Müvəqqəti hökumətin dəstəklədiyi siyasi emansipasiyanın bolşevizmlə əvəz olunması göstərilir. Doğrudan da sosialist inqilabı ərəfəsində Rusiya cəmiyyətində baş verən progressiv dəyişikliklər, siyasi liberallaşma elə bir səviyyəyə çatmışdır ki, bunun cəmiyyət tərəfindən hər cür özbaşınalığa icazə, kaos kimi qiymətləndirilməsi mümkün olmuşdu. Bunun əsas səbəbi isə yaranmış siyasi şəraitin Rusiya cəmiyyətinin siyasi vəziyyət və səviyyəsinə uyğun gəlməməsi idi. 1920-30-cu illərdə Azərbaycanda formalaşmış siyasi sistemin özəlliklərinə gəlincə isə bu istiqamətdə bolşevik partiyasının respublikanın çoxmilli tərkibi, qonşu respublikalarla malik olduğu siyasi konflikt və mübahisəli məsələlərdən, dini və mədəni durumundan düşünülüb və «səmərəli» şəkildə istifadə edilməsi ön plana çəkilməlidir. Digər mühüm əhəmiyyətli məsələ isə Azərbaycanın Sovet İttifaqının tərkibində malik olduğu siyasi və iqtisadi statusu idi. Azərbaycan neftinin yeni qurulmuş sovet dövləti üçün olduqca mühüm əhəmiyyəti var idi. Müsəlman Azərbaycanında bolşevik

ideyalarının möhkəmlənməsi isə Şərqə ekspansiya məsələsini, onun ardınca isə yeni ərazilərin işğallarını, Sovetlərin şərqə doğru yürüşünü mümkün etməliydi.

Beləliklə aparılan tədqiqat, toplanılan mənbə-informasiya bazasının təhlili aşağıdakı qısa nəticələri formalaşdırmağa imkan verir:

1.XX əsrin əvvəllərində, Rusiya imperiyası dağıldıqdan, hakimiyyətə milli hökumət gəldikdən sonra da ölkədə siyasi və sosial durum olduqca gərgin idi.

2. Bu gərginlik fəhlə hərəkatının passivləşməsinə, siyasi aktivliyin zəifləməsinə imkan vermirdi. Lakin fəhlələri siyasi hakimiyyət deyil, ilk növbədə sosial problemlərin həlli düşündürürdü. Bolşeviklər fəhlə sinfinin aktivliyindən səmərəli istifadə edərək, yaratdıqları kommunist partiyası vasitəsilə onları idarə etməyə nail oldular.

3.Kommunist partiyasının rəhbər götürdüyü marksist-leninçi ideologiya və sərt cəza tədbirləri bütün kütlələri bolşevik nəzarəti altına almaq imkanı verdi.

4.Hakimiyyətlərini gücləndirmək üçün bolşeviklər tabe etdirdikləri dini institutların, yaratdıqları elm, təhsil və mədəniyyət ocaqlarının imkanlarından istifadə edirdilər.

5. Mərkəzdənqaçma tendensiyasının heçə endirilməsi, yerli liderlərin siyasi müstəqilliyinin məhdudlaşdırılması üçün milli münasibətlər və inzibati-idarəçilik prinsipləri daim gərginləşdirilirdi.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1.Тоталитаризм: теоретические проблемы. Международная жизнь.1998, № 2-4, 96-100

4. Azərbaycanca milli hərəkat tarixindən. (1920-1921-ci illər). Tarix və onun problemləri. 1998, 4, 81-86

5. Н.Нариманов и советизация Азербайджана. Tarix və onun problemləri. 1999, 3-4, 114-116

6. Особенности тоталитарной системы в Азербайджане в 1920-30-е годы. Возрождение.1999, 15, 85-90

7. М.Дж. Багиров: трагедия личности, триумф личности? Социальные науки. 2001 № 1, 20-28

8. Milli hərəkat tarixindən.(Siyasi mühacirət) Tarix və onun problemləri. 2001, 2, 72-75

9. Нуха-Закатальское восстание 1930 года. Tarix və onun problemləri, 2001, 1, 89-92
10. Тоталитаризм: историографические аспекты. Возрождение. 2001, 3, 76-85
11. От Французского Просвещения к советскому тоталитаризму. Журнал Евразийских исследований. Вашингтон, 2003, 2, 96-102
12. Образ России в отечественных учебниках по истории. Материалы конференции. Москва, 2003, 223-231
13. «Дело Али Байрамова». Humanitar elmlərin aktual problemləri. 2004, 1, 360-363
14. 1923-1929-cu illərdə Kürdüstan qəzası. Humanitar elmlərin aktual problemləri. 2004, 2. 299-302
15. Интерпретация тоталитаризма. Сталинизм в Азербайджане. 1920-1930. Баку, Адилоглу, 2004, 319 с.
16. Сənubi Azərbaycanlıların sovet təcrübəsi. (1920-1930-cu illər). Respublikada aparılan elmi-tədqiqat işlərinin elmin sahələri üzrə inkişaf tendensiyası. Elmi-praktik seminarın materialları. AMEA-nın Rəyasət Heyəti. Bakı, Elm, 2006, 205-209
17. Sovet dövlətinin milli siyasəti. (1920-1930-cu illər). Humanitar elmlərin aktual problemləri, 2006, 2, 240-241
18. 1920-1930-cu illərin siyasi tarixi müasir Rusiya tarixşünaslığında. Humanitar elmlərin aktual problemləri, 2006, 3, 267-271
19. Qafqazda federalizm ideyası. Humanitar elmlərin aktual problemləri, 2006, 4, 245-249
20. Sovet dövlətinin Qafqazda milli siyasəti. (1920-1930-cu illər). Humanitar elmlərin aktual problemləri, 2006, 5, 282-285
21. 1920-1930-cu illərin siyasi tarixi Azərbaycan sovet tarixşünaslığında. Humanitar elmlərin aktual problemlər, 2007, 6, 333-343
22. Siyasi tariximizin antropoloji perspektivləri. (XX əsrin əvvəllərində fəhlə məsələsi). Humanitar elmlərin aktual problemləri, 2007, 4, 259-265
23. Azərbaycanda qeyri-hökumət təşkilatlarının tarixindən. (1920-1930-cu illər) Humanitar elmlərin aktual problemləri, 2009, 2, 331-336
24. Xalq daxili işlər komissarlığının sənədləri tarixi mənbə kimi. Humanitar elmlərin aktual problemləri, 2010, 3, 306-310
25. Этнополитика на Южном Кавказе: демографический аспект. Мир через языки, образование, культуру: Россия-Кавказ-Мировое сообщество. Пятигорск, 2010, 32-34

26. Milli kommunistlər, yaxud millətçi kommunistlər? Bakı Universiteti xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2011, 3, 55-63
27. Политическая история 1920-30-х годов в современной интерпретации. Современные проблемы гуманитарных и естественных наук. Материалы 9-й международной научно-практической конференции. 2011, декабрь, 133-136
28. Секуляризация и демократизация: опыт советского Азербайджана. Право и политология. Кишинев, 2011, 17, 40-43
29. Антисоветские выступления в Азербайджане в 1920-30-е годы. Вопросы истории, 2012, 3, с.148-153
30. Qanuni hakimiyyət və ya hakimiyyətin qanuniləşdirilməsinin sovet təcrübəsi. Journal of Qafqaz University-History, Law and Political Sciences, N33, 2012, s.12-23
31. Курдский вопрос в контексте национальной политики советского государства. Вопросы истории, N6, 2013

**КОМАНДНО-АДМИНИСТРАТИВНАЯ СИСТЕМА В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР. 1920-30-Е ГОДЫ.**

Р Е З Ю М Е

1920-30-е годы являются одним из сложных и противоречивых этапов истории Азербайджана. В этот период начались многие серьезные изменения в общественно-политической и социально-экономической жизни, которые заложили основу новой политической системы. Становление сталинизма, укрепление однопартийной политической системы, ликвидация тех основ демократии, которые были заложены в период краткосрочного этапа независимости, изменили не только общественные, но и межличностные отношения. В данной диссертации сделана попытка проследить процесс институционализации политической системы Азербайджана в 1920-30-е гг. **Первая глава** под названием «Общественно-политическая обстановка в Азербайджане в 1920-30-е гг.» анализирует исторические обстоятельства, соотношение политических сил и политические события того периода. Крах Российской империи, две буржуазные и одна социалистическая революция привели к серьезным последствиям в общественной жизни Азербайджана. В этой же главе изучается процесс политизации Азербайджанского общества через коммунистическую партию и общественные организации, формирование советской партийной номенклатуры и формирование партийного бюрократического аппарата.

Во **второй главе** рассматриваются проблемы легитимации и легализации советской власти в Азербайджане. Одним из эффективных средств в этом направлении считается идолизация политического лидера, создание его харизматического образа и мифа власти, что было сделано с помощью партийной пропаганды и агитации.

В **третьей главе** исследуется идеологическая и национальная политика советского государства, массовые репрессии, направленные против всех социальных и этнических групп республики.

В **заключении** автор делает выводы по трем основным направлениям (социальное, политическое, идеологическое) деятельности партийного руководства, выявляет основные причины массовых репрессий тоталитарной системы.

**TOTALITARIAN SYSTEM IN AZERBAIJAN SOVIET SOCIALIST
REPUBLIC. (1920 th -30-th)
SUMMARY**

Despite the vast researches which have done by foreign, Russian and native scholars on the Stalinism and totalitarian system, little is known about the principal mechanism of political system in Azerbaijan at the beginning of the last century. 1920-s-30-s is one of the difficult and complicated periods of Azerbaijan history. There were serious socio-political and economic changes in Azerbaijan which were underliad of the new political system. Formation of Stalinist rejim, strengthening one-party political system, liquidation of the basises of democracy that were created during short period of independency revised not just social but also interpersonal relations. After the Soviet Union collapse there were lots of researches on the totalitarianism and Stalinism. But nearly all of them have been dedicated to the imperial problems taking little notice to the periphery.

This research exams process of the institutionalization of political system of Azerbaijan in the first two decades of the XX centry and consists of introduction, three main chapters, conclusion and referencing.

In the **Introduction** the researcher touches upon the historiography issues, enumerates crucial sources, methods of research and argues significance of the research. There were lots of party documents, statistics, newspaper materials, memories included in the research. Analysing different types of historical sources the researcher used not only classic historical but also non-traditional mathematical method such as content-analysis.

The **first chapter** “Socio-political situation in Azerbaijan SSR in 1920-s-30-s” analyses historical circumstances, correlation of the political forces and political events of that period. Crash of the Russian Empire, two bourgeois and one socialist revolution leded to the crucial aftermathers in the social life of the North Azerbaijan. Due to the activities of the Communist Party and non-governmental organizations which were created by the strict direction of Bolsheviks of Azerbaijan society began to politicize; the process of formation of the party nomenclature and bureaucracy was started.

The **second chapter** “Juridical base of totalitarian system” scrutinizes the stages of legalization and legitimation of Soviet power in Azerbaijan. The author underscores the role of humanitarian disciplines, communist ideology in this process, promotion of the idolized and charismatic image of political leaders, propaganda of the power myth, etc.

The **third chapter** “Ideological and political consolidation in Azerbaijan” criticizes ideological and national policy of the Soviet government, arguing main reasons and consequences of mass repressions.

In **the conclusion** the author highlights the major outcomes of the research and describes activities of Communist Party on three (social, political, and ideological) directions.

На правах рукописи

ШАЛАЛА РАФИК КЫЗЫ МАМЕДОВА

**КОМАНДНО-АДМИНИСТРАТИВНАЯ СИСТЕМА
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
(1920-30-е годы)**

Специальность 5503.02-Отечественная история

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

Диссертации на соискание ученой степени
доктора наук по истории

БАКУ-2014

